KLUBI «GJUHA SHQYPE»
N' SHKODER

2

NDOLLIINA

HISTORIJET T' MOTSHME

t' permledhuna prejë
M. LOGORECIT

Blêe i I.

SHKODER 1911
Shtypshkroja «NIKAI»

BKSH

BKSH

KLUBI «GJUHA SHQYPE»
N' SHKODER

2

NDOLLIINA

HISTORIJET T' MOTSHME

t' permledhuna prejë

M. LOGORECIT

Blêe i I.

*

SHKODER 1911
Shtypshkroja «NIKAI»

BKSH

BKSH

I.

T' Parët t' onë.

1. Bukurija e t' vjeftunit e histories.

Saa herë tuej ndêjun me ndonji nieri t' motshem kemi ndie ânde t' madhe kuer kaa fillue me na kalxue e tregue punët e ndolliinat, qi i kan qilluc kuer kaa kênun i rii. Jemi afrue ngjat tii e, gjith gzim, kemi hapun syy e vesh per mos me lanun kurrnji fjajë t' tii me na pshtue.

Ky dishiir e gjakim per me dijtë punët, qi kan ndollun nder kohna t'kalueme, âsht fort i mirë e i levdueshem, pse tuej koptuemun e tuj marrun vesht se si kaa kênun bota heret, mundena me xânë e me msue shum sende t' bukura e t' viefshme, qi me na vjeftë e me na nimue per gjallnii t' onë, pse bota e njerst kan kênun e janë gjithmonë nji: njajo botë me ata njers qi kaa kênun motit, njajo âsht edhe sod; njerst e lashtë, me pak ndrrime, kan kênun sikuer t' tashmit. Praa tuej msue punët e veprat qi ata kan bâmun, kena me xânun se si me dijtun me jetue edhe na e me pshtue prejë rreziqesh e ngatrrimesh qi munden me na raa.

Me t' vertetë thohet se historija âsht *msuesja e jetës;* ajo âsht si nji pasqyrë, kû mundena me paamun veedin e me diktue gjymtimet t' ona.

Sikuer se mâa teper lakmojmë me njoftun pik s'parit njata qi janë me nee mâa t'afershem e punët e tyne me i dijtun mâa fort se t'huejvet, ashtû praa, nder kto pak ndolliina qi po nxjerrim prejë histories s'vjeter, kemi me fillue pik s'parit me folun permii t'parë t'onë, per njata qi kan kênun nji fisit e nji gjindijet me nee, e qi me nee kan pasun njinji gjakun e gjûhen, mè nji fjalë qi kan kênun etnit e gjyshat t'onë. Kshtû t'mundena na, qi jemi nipat e tyne, me shkue mas gjurmve t'tyne e me ju shkerbye nder punë t'mira e t'bukura e me mujtun m'u prûjtë prejë gabimeve, nder t'cillat ata kan mujtun mè raa.

Kemi me paamun se gjithmonë Shqyptarët kuer kan kênun lidhë bashkarisht nder veedi si vllazen, kan kênun t'foort e askush s'kaa mujtun me i thye; kemi me paamun se nder dej t'onë rrjedh gjaku mâa i motshem e mâa bujaar e me krejnii shêjte mund t'thona se kurrnji koom tjeter s'kaa mujtun me qindrue saa na. Kjo punë do t'na nxejnë e do t'na shtijnë dashtnii e bashknii nder veedi, tuej u mundue t'gjith z'bashkut, porsi vllazen, me i larguemun njato ngaje e shkaqe, qi kan mujtun me na ftofun njanin me tjetrin e m'u shique me syy t'shtremët me shoqi shoqin, sikuer se per t'zezë t'onë kemi bâamun deeri n'sod me gzim t'madh t'anmiqve t'onë, t'cillët tjeter nuk lakmojnë e z'gjakojnë veç se me na ngatrrue nder veedi per me na ligshtue e kshtû mâa udobë me na perbimun.

Por dishiri me njoftun t'parët t'onë nuk do t'jeet ngaje per nee me na ftofun prejë t'huejvet e mos me na raa n'mênd per ta; jo, kishte per t'kênun nji gabim teper i madh prejë ânes s'onë, pse edhe prejë t'huejve mundena me xânun punë t'vjefshme, n'mos tjeter asgjâamangut me njoftun kê kena pasun dashamir e mik e kê dashakeq e anmik; t'parve me ja u

dijtun per ndeer e per t' mram qi t' xâam m' u rujtun prejë tyne e mos t' na mashtrojnë e mos t' na rrêjnë mâa, tuej na gergaa me shoqi shoqin, sikuer mjerisht na kan genjye deeri tash.

2. Pellazgët.

Massi Zoti Hyy hartoj e shestoj rruzullimin, vûni mii tokë mâa t' parin nieri, *Adamin*, e gruen e parë, *Even*. Mas shum e shum vjetve njerzimi u shtue e u shumue, por xuni edhe m' u dhanun mas gjith farë mrapshtiinash aq saa i Nalti Perendii kje shterngue me e mytun boten me ujë, e pshtoj vetum *Nuhi*, i cilli me drejtnii t' vet kishte pasë gjetun hiir perpara t' Lumit. Nuhi pshtoj e me tê edhe t' tre t' bijt e tii, *Semi*, *Hami* e *Jafeti*, e me kta xuen prep njerst me u shumue aq saa njatje te e voona, tuej paamun se nuk mujshin me jetuemun mâa tok e grumull, filluen m' u shkepun e m' u perhapun neper vise tjera t' dheut; e prejë Azijet, qi kaa kênun djepi i gjindies t' njerzve, bota u mush krejt me njers.

Pak gjâa mâa tutje, n' kohë t' Abrahamit, rreth dyy mii vjetve para Krishtit, tuba t' mdhaja njerssh, t' shtyemuna prejë ngushtimit t' gjallnies, u hapne kahë Azija e Prendimit e prejë andej kapercyen deetin e u ferfilluen n' Europë, tuej ngulun cak kahë juge-lindja (juge-t' leemit) e sajë, qi e gjeten shkret e hullii. Kta kan kênun t' parët banorë t' Europës e kjeen thirrë prejë dikuej *Pellazg*, prejë do tjerve *Hethejë*, por mâa teper njifen me êmen *Ilir*.

Thohet se Pellazgët a Ilirt kan kênun gjûnit t' Hamit, por duhet me ditun se nder ato kohna aq t' vjetra njerst z'dijshin as me këndue as me shkrue e s' kan mujtun praa me na i lânun me t' shkrueme ndolliinat, qi ju paten qillue. Per ket arsye na

fort pak sênde dijmë mii punë e jetim t' tyne, e historija e atyne kohnave âsht mlue prejë nji mjegullet fort t' ndantë.

Ilirt heren e parë paten jetue me blegerii, tuej u êndun herë andej e herë këndej, kû t' gjêjshin kullosa t' mira, paa pasun as plang as shpii. Por mâa voon xuen mê punue token e atëherë paan nevojen me ngulun cak e me i ngrehun tbanat e veta afer asajë toke, qi kishin punue; nevoja e rojës mândej i bâni m' u bashkue njani me tjetrin e kshtû sajuen katunde, qi mâa voon u rriten e u ngrehen gjytete. E prejë se u vidhshin e u plaçkitshin i rrethuen me ledha a mure aq t' shndosht e t' foort saa deeri sot kan qindrue n' kamë, sikuer n' shum vise t' Shqypnies e nder tjera lagje t' Ballkanve shifen germadhat e tyne.

Ilirt u shtrîen paa farë nalimit e bâan per veedi krejt jugelindjen e Europës, njato dheena qi sod sajojnë siujdhazen (siishullin) ballkane, madje u shtyen edhe mâa pertej, kahë veeri, deeri tu *Danubi (Tuna)* e kahë prendimi, gjith bregut t' Italjes.

3. Besa e Ilirve.

Saa maa fort njerst largoheshin prejë viseve prejë kahë paten dalun, aq mâa teper vishin tuej harrue e tuej hupun kujtimin e besimin ndaj nji t' vetmin Hyy, deeri saa dikuer e harruen krejt per me hartue e me trillue besime mii hyjniina t' rrêjshme.

Tuej paamun t' ndollunat e gjithesies a t' natyrës, qi aq fort ju çmeritshin mênden prejë se nuk i veshtrojshin, xuen me bësue se nder ato t' ndolluna u gjindshin fuqiina t' mshehta, t' cillat veprojshin ato punë t' habitshme; e ktyne fuqiinave ju binden, atyne ju dhaan adhrimin, qi i perkitte t'vertetit e t'vet-

mit Hyy. Kso dore punuen edhe t' parët t' onë, Ilirt, e hartuen Hyj e Hyjnesha gjith nduersh.

Kuer Ilirt e vjeter shifshin motin gjithkahë t' terratisun e sikuer nji pastêe i zii me i raa natyrës, ju hîjte nji droe e mnerë e madhe, e kjo ju shtohej edhe mâa teper prejë flakrimit t' vetimave e prejë gumllimit t' bumullimave, por trêma e tyne nuk kishte masë kuer kriste e shkrepte urrfeja, tuej coptue e tuej djegun, tuej mytun njers e shtâsë e tuej shungullue krejt rruzullimin. Atëherë atyne ju bâhej se nji hyjnii e mshehtë nder rêe t' qiellit prejë idhnimit dote si me rroposun boten, e, tuej u dridhun prejë friget, bijshin me ftyrë per dhee e me t' lutuna u mundojshin me ja zbutun idhnimin. Kjo hyjnii e mshehtë atje nder rêe ishte per ata njers t' paa farë dijet *Zojzi* me urrfee n' dorë gaadi me e ferfllue mii tokë kundra atyne qi nuk dojshin me e njoftun.

Qe, se çka don me thanun paadijeja e se n' ç' farë gabimesh t' randa e rrxon nierin e shkretë e t' mitun. Na sod t' gjith qeshemi e mahitemi per ket droe, qi kan pasun t' parët t' onë, pse t' gjith veshtrojmë se rêet qi kaplojnë qiellin, vetimat, bumullimat e urrfeja janë ndolliina t' gjithesies, ndolla t' natyrshme.

E pse urrfeja mâa teper syen e shkrepë nder lisa t' naltë, aty t' parët t' onë u mlidhshin per me adhrue Zojzin; rreth atii lisit me t' lutuna e me t' trueme flijash gjâjet t' gjaall u mundojshin me ja zbutë idhnimin e me lypun ndimen e projen e tii. Edhe sot dikû dikû Shqyptarët perbehen per Zojzin.

Zojzi kâa pasë kênë majtun nder t' tana hyjnijtë e prrallave t' besimeve t' vjetra a sikuer thohet me nji fjal greqishte t' *mitologies*, mâa i madhi e mâa i pushtueshmi Hyy; Zojzi ishte per t' parët t' onë zoti e sunduesi i rruzullimit e u njehte e u

thirrte aati i t' gjith hyjnavet.

Zojzi pat kênë i martuem me t' mofren, me Hyjneshen *Herë,* e cilla nder hyjnii fêmnore kje mâa e madhnueshmja e n' adhrim t' madh nder t' parë t' onë. Sikuer se Zojzi u numrote aati i t' gjith hyjnave âshtu edhe Zoja Herë kje majtun per âmë e hyjnijvet.

Nji herë Zojzit ju pat shprehun nji dhimë e foort krejet e per me mujtun me e largue, mendoj me marrun gjak; i urdhnoj t' birit t' vet, *Vullkanit,* me ja shporue kryet, kuer prejë asajë bire duel nji vashë nji bukurijet t' çmerueshme e t' hyjnueshme e krejt e armatisun prejë majet t' krees deeri n' fund t' kamve. Kjo hyjneshë qi duel si me thanë prejë mendjet t' Zojzit, kje zoja *Athinë,* zoja e hyjnesha e dijes, por edhe e luftës. Latint e patne qûjtun *Minervë.*

Zojzi pat edhe dy vllazen, *Neptunin,* hyyn e ujnajvet e *Plutonin,* hyyn e kthellimeve t' dheut, kû u gjindte *Tartari,* vênd mundimesh per shpirtna t' njersve t' mrapshtë.

Nji tjeter hyjneshë fort n' zâa e n' nderim t' madh sidomos prejë graave kaa pasë kênë Zoja *Prêndë,* hyjnesha e bukuries e e dashtnies. Kjo zojë kishte njeshë nji brêz a shokë, kû mate hiret e veta e kaa 'i herë ket brêz e ndeete neper qiell. Edhe sod thirret *brezi i Zojës* a *shoka e Zojës* ylberi.

Me dashtë me i permendun t' gjitha hyjnijtë e Mitologies s' kishim me prâa kurr e per ket liberth njekaq âsht mjaft saa me marrun vesht se n' ç' farë marrinash e shtyen nierin paadijeja e se e çon deeri me mohue Hyyn e vertetë.

4. Fise Ilirsh.

Massi Ilirt filluen me ju dhanun bujqies e hupen egercien e hershme; ju desht domosdo me ngulun cak e m'u bâmun me plang e shpii. Nevoja mandej i shtyete me ju afrue njani tjetrit e me jetue bashkarisht e, per me kênun mâa t' foort, me lidhun besë njani fis me tjetrin; n' ket mndyrë xûen fiill t' parat pushtede, nder t' cillat âsht e permêndun ajo e Ilirve t' ânës s' veerit. Ilirt e veerit paten kênë shumicë e madhe e pushtojshin Gegnien e sotshme, Malin e Zii. Bosnjen me Hercegovinë, Serbien deeri tu Danubi, qi aso kohet u thirrte *Ister*.

Por fort pak sênde na kan metun permii Ilir t' veerit, edhe kto si neper mjegull. Vetum n' t' katertin shekull para Krishtit permêndet nji mret êmnit *Berdyl*. Ky êmen edhe sod gjindet kund kund nder t' krishtênë t' Shkodres, sprovë qi na jemi me njimênd t' nipat e Ilirve t' vjeter.

Mos t' kujtojmë se Ilirt e vjeter paten sajue nji pushtede sikuer se i shofim sod; jo, pse dishiri i liries ishte aq fort i ngulun nder zêmra t' tyne saa nuk lête qi t' u lidhshin e t' u pengojshin per sundim t' nji nierit t' vetum; gjith i cilli fis dote me jetue mas shprehiinave t' veta e nen kreen e pleq t' vet; vetum ndonji nevojë teper e madhe i shterngote m' u permledhun m' nji besë, sikuer me i bâmun ballë ndo 'i rrezikut qi turitte krejt fiset; atêherë ju dote me njoftun nji prîis a mret mii veedi. Nji ksi mretnash pat kênë edhe Berdyli, qi t' ndêjunit e kishte n' Shkoder.

Berdyli i ngallmuemun prejë lakmijet qi me e rritun fuqien e vet, u kap me luftue kundra t' giith atyne qi nuk dojshin me ju shtrue sundimit t' tii e, tuej i punuemun fati, pushtoj shum

dheena e me tê xûe m' u rritë e m' u permêndun *Ilirja,* sikuer kjeen thirrë dheenat kû banojshin Ilirt.

Prejë veerit i suell Berdyli armët e veta kahë jugu, kundra nji tjetrit fis Ilirsh, kundra Toskve; e mrrijti me shtii n' dorë krejt ato âna. Por per fat t' zii Shqyptarët e asajë kohë nuk dijshin se çka don me thanë bashknii, pse Toskë e Gegë nuk u shikjoshin si vllazen, sikuer pernjimend ishin e janë, por u majshin si t' huej nder veedi; s' mujshin me bartë e me durue sundimin e Gegve e prigjoshin kohen me ju dalë doret, si me njimend ndolli. Berdyli, tuej paamun se punët i ecshin gjith kahë marë e mirë, gjakote me shtrue edhe Maqedonien, nji tjeter krahinë Ilirsh. Por me Maqedonas s' i punoj fati, pse kje mujtun e thye prejë atyne e m' nji t'ndeshun t' mram buer edhe jeten. Me dekë t' Berdylit prap Ilirja u ngushtue e kthej nder kufij t' motshem.

5. Tjera t' ndolluna Ilirsh.

Mas Berdylit permêndet nder Ilir nji tjeter mret, *Pleurati,* i fuqiishem e i rrebët saa t' gjith koomet per rreth ja drojshin rrêngun.

Agroni, i biri Pleuratit, filloj mâa teper me e rritun Ilirien e ndoshta nen sundim t' tii Ilirt kishin mujtë me fitue êmen e pushtet t' madh, por per t' zezë t' atdheut t' onë e per t' zezë t' vetveedit Agroni u dha teper mas pijet, mas ktii vesit qi e njimeson nierin me bagtii, e kshtu ja shkurtoj veedit jeten n' mâa t' miren kohë. Trashigues la t' birin, *Pinesin,* por teper t' vogel per me mujtë me majtun frênin e sundimit e n' vênd t' tii marshtoj e tkumi pushteten e âma, *Tefta,* grue fisnike e burrneshë

e e stolisun me t' gjitha dhuntiit, qi u lypshin per at kamë aq t' naltë.

Nen sundim e mretnim t' ksajë mretneshë pat Ilirja m' u madhnue mos t'ishte keqasue me nji pushtete t'foort e luftare, me *Romë,* qi sikuer mâa tutje kemi me tregue, kje e vetmja pushtede e Europës, qi per shum mot nder kohna t' vjetra urdhnoj e zotnoj mii nji pjesë t' madhe t' botës qi atëherë u njifte.

Ilirt, qi banojshin per t' gjatë t' bregut t' dedit Adriatik ishin lundratarë t' foort, por edhe s' pritojshin aspak me ju dhanë kusaries per deed, e kshtu shpesh kusrojshin e plaçkitshin dhenat pertej n' anë t' Itales, qi ishin nen sundim t'Romës. Romakët paa prâa kishin pasë bâa ankime tu mretnat ilir, por paa farë fitimit, pse kusarija e plaçka s' prâate e, sidomos n' kohë t' Teutës, kishte marrë hov t' madh, saa Romakët kjeen t' shternguem me çue dy t' derguem tu kjo mretneshë. Teuta i percuell me fjalë bukur t' zymta e t' vrashta, e pse njani nder t' derguem guxoj me ju pergjegjë mretneshës me egercim, kje prejë ksajë shtii me e mytë udhës.

Kjo vrasë s' kje aspak e mirë e me arsye i idhnoj Romakët e lufta krisi ndermjet t' ktyne e t' Ilirve, n' vjetë 229 para Krishtit. Romakët me ushtriina t' mdhaja ju hodhne Ilirjes e, mas shum gjakut qi u derdh, Ilirt kjeen mujtun e dheenat e tyne filluen me raa nen pushted t' Romës.

Lufta kje e gjatë e e rrebtë e Ilirt luftuen trimnisht, tuej qindrue per lirii t' vet. Mas Teutës ju prini Ilirve Dhemetri e per dhetë vjet e majti ngrehun flamurin e liries, por te e mramja kaplue prejë numrit t' madh t' anmikut, qi s' lodhej tuej çuemun nji mas nji ushtriina t' reja, u ligshtue e met.

Por Ilirt nuk e hupen uzdajen e nen urdhen t' nji tjetrit mret, *t' Geneit,* u munduen me ja pritë hovin e turrin anmikut;

nuk e kursyen aspak gjakun e jeten e vet, por kishte pasë kênë shkrue se atdheu i ynë do t' a hupte lirien e vet, e jo, prejë paa burrnijet a se prejë ligshtijet, por per nji faj tjeter, prejë paa bashknijet, pse nuk dijten m' u bashkue e m' u lidhë nder vedii t' gjitha fiset, sikuer Gegë me Toskë e me Maqedonas si t' nji trunkut e gjakut qi ishin. Nuk dijshin ata t'parët t' onë se ç' farë fitimit bje bashknija e kshtû mas shum gjakut qi rrodh, raan nen sundim t' Romakve, n' vjetë 167 para Krishtit, don me thanë mas 62 vjetsh luftimesh gaadi t' paadaame!

Oh! saa msim i rrebtë e i mnershem per Shqyptarë t' sotshem, per t' nipat e Ilirvet, qi ende z' donë me xânë mend, ende z' donë me kuptue se çka don me thanun paabashknii e s' janë tuej veshtrue se t' gjith t' kqijat, qi na kan mlue, vînë prejë se jemi t' daam e t' çaam nder veedi. Edhe sod na duhet me kjaa e me vajtue mii t' paadashtunii t' Shqyptarve!

6. Epiri.

Sikuer se âna e veerit u thirrte mâa teper Ilirje, ashtû edhe dheenat kahë jugu, kû jetote nji tjeter fis e vllaznii Ilirsh, u thirrshin *Epir,* qi âsht *Tosknija* e ditve t' ona.

Êmnat e motshem janë harrue, kshtu edhe êmnat e Ilirve kan shkue mâa e shumta hupë prejë t' zezave t' ona! E sod vêndi ku jetojnë nipat e Ilirve, Shqyptarët, janë voglue fort e Shqypnija e sotçme s' âsht kurgjaâ ndaj dheenat e t' parve t' onë. Per n' kjoftë se nuk çilim syyt e nuk xâam prejë t' zezave qi deeri tash kemi hjekun e psue, âsht frigë se mâa kemi me hupun! Anmiqt prigjoinë me gojë hapët me na perbîmun.

Na bâjnë me qeshë Grekt, qi Tosknien e thrrasin edhe sod *Epir,* sikuer se i' dojshin me ket êmen me na diftue se aj dhee nuk njehet Shqypnii, a thue se aj êmen mos t' ishte i yni, i t' parve t' onë, i Ilirve !

Edhe Epiri nder kohna t' vjetra sajote nji mretnii n' veedi, e cilla fillimin e kaa pasun nder ato mote fort t' lashta mlue me mjegull, saa fort pak mundena me dijtun. Vetum n' t'IV shekull para K. na tfaqet *Leka,* si mret Epirit, i cilli, shtyemun prejë dishirit, qi me diftuemun trimnii e paa pasun kurr farë nevojet, kaloj deedin e raa n'Itale per me luftue kundra Romakve; luftë qi nuk i prûni asnji fitim, por madje dam, pse ligshtoj vêndet e veta, tuej lanë me sharrue kot djelmnien mâa t' mirë e mâa t' vjefshme t' ushtries s' vet.

Mas Leket shkelxej n' Tosknii nji tjeter mret, qi per saa t' jeet jeta s' kaa per t' ju harrue kurr êmni, due me thanë *Burri,* burrë me êmen, por burrë i vertetë edhe nder vepra.

Nji gjytet i Itales t' poshter ishte kapun keqas me Romakë e, kahë nuk guxote vetum me ju dalun mballafaqe, çoj e lypi ndimen e Burrit, qi paa qitë ndermjet kurnji vanesë kapercej n' Itale me ushtrii t' vet. U perpoq me Romakë heren e parë n' vjetë 280 para K. e mas nji luftet t' pergjakshme i thej e i prishi. Burri, burrë me t' tana stoliinat, saa i eger e i rrebtë n' luftë aq i butë e i nalshem ishte permrapa e plot njerzii e dashtunii, jo vetum me t' vet, por edhe me anmiq. Shum nder Romakë kishin pasë metun rob n' dorë t' tii, por aj me fjalë t' amla e t' kândshme i mirte me t' mirë, tuej u mundue me jau largue t' keqen e robnies me lavdime per trimnii qi kishin diftue, e me kujdes nuk u kursete per t' varruem, tuej i mjekue e tuej u mundue mos me i lanun me hjekë keq per kurrgjâa sênd.

E massi s' kishte dalun n' Itale per me fitue e me ngadhnye per veedi, por per ndimë t' tjeter kuej, me nji herë mas t' ndeshunit t' parë, sikuer u permënd e kû kishte dalun fitues, desht me pajtue me Romakë, e per ket fiill e qellim dergoj n' Romë nji nenkamës t' vet per me mujtun me raa n' good; por Roma, qi aso kohe kishte fillue me hypun n'madhnii t'naltë e kahë s'ishte msue me kênë mujtun prejë askuej, i perbuzi goodet e Burrit e lypte luftë per me mujtun se si me e shperblye koren e dhunen qi i kishte pasë raa. E lufta praa u pertrîi e t' dyy ushtriinat u ndeshen edhe nji herë tjeter, nji vjetë mrapa, don me thanë n' 279 para K. Prap Burri duel fitues, por ksajë herë fort i gjymtuem e i damtuem, pse nieri shum i met.

Nji vjetë mâa voon duel nji tjeter ushtrii romake kundra Burrit e ndersaa t' dyy anët po u gatojshin me i msye njana tjetres, mjeku i Burrit, nji njeri faqezii e trathtuer, i shkroj leter krye - urdhentarit t' ushtries romake se per nji pagë t'mirë ishte gaadi me e shporrun prejë ktii anmikut, prejë mretit t'vet, tuej e helmatisun. Por krye - urdhentari romak, êmnit Fabricius, nieri saa trim aq i drejtë e qi s' lakmote me e mujtun anmikun me trathtiina, por me faqe t' bardhë, punoj nji burrnii t' madhe, pse at leter, sikuer se e muer, ja çoj Burrit me porosii qi mos t' ju uzdatte mâa mjekut t' vet trathtuer.

Burrit ju pelqye ajo burrnii e anmikut saa s' diftohej e per me ju falun nderës Fabricit, lishoj gjith Romakët, qi kishin pasë metun rob n' dorë t' tii. Prap desht me pajtue me Romë, por kjo lypte qi t' dilte me gjith ushtrii prejë Italet, e Burrit ju desht ne e mram me ju shtrue ktii goodit, pse ushtrija i ishte ligshtue, tuej luftuemun kundra Romakve, qi nji mas nji e mspjshin.

Duel Italet e raa Siçilje, ujdhaze perfund Italjet; edhe atje luftoj me trimnii deeri saa te e voona u kthye n' Shqypnii, kû e lypte nevoja e kujdesi i mretnies s' vet.

Ktii farë trimi deka i erdh e fshtirshme, i erdh prejë dore t' njaj grueje, t' cillës i kishte pasë mytun t' birin.

Êmni i ktii Mretit Shqyptaar s'kaa per t'u harrue kurr; vetum nji punë do t' ankojmë na, t' nipat e tii, se per njat ngullm t' zii qi e shtyen komin t' onë m' u rrogatë e m' u kopatë per t' huej, kshtû edhe Burri u mundue mâa teper per dheena t'hueja se per atdhee t' vet. Msim i madh per nee! Nuk po due me thanë qi mos m' u perkujdesë per t' huej e me i perbuzë, por urtija thotë mâa parë per veedi, mandej per tjerë.

Aq n' zâa pat kênë burnija e urtija e ktii mretit saa disaa punë t' tija kan metun si prallë n' popull. Kshtu thohet se prejë tii na kaa metun m' u thirrun shqyptarë. N' jetë qi *Plutarku*, nji shkrimtaar grek, na kaa lanë t' pershkrueme mii Burrin, na thotë se aj ishte aq i shpejtë me e msye anmikun, m' u ndeshun me tê e me e thye, saa ishte punë e njaj hovi. Ushtarët e tii t' çmeritun prejë shpejties s' tii n' luftë, nji herë t' gjith me nji zâa e thirren *shqype*. Por Burri si trim i vertet e si nieri i urtë qi ishte, ja u kthej ushtarve: Per n' kjofsha un si shqypja, ju jeni krahët e mii, me t' cillët un fluturoj. Prejë ktej, thotë Plutarku, na kaa metun m' u qujtun Shqyptarë, zogj t' Shqypes.

Burri e la Tosknien t' vorfnueme saa nuk kje mâa e zoja m' u knellë, e mâa voon edhe ajo pat t' qûhetin fat t'Ilirjes, don me thanë raa nen sundim t' Romës.

7. Maqedonija.

Kahë t' leemit e Shqypnies gjindet Maqedonija, e cilla nder kohna t' vjetra kaa pasë sajue nji tjeter vllaznii Ilirsh, don me thanun Shqyptarësh, por sod mjerisht âsht e hupun per nee, sikuer edhe saa tjera dheena. Sod Maqedonija nuk mahet mâa me Shqypnii, pse kaplue nji mas nji prejë komesh tjera, sidomos prejë sllavsh, e kaa hupë e bjerrë fisnien e gjûhen e motshme. Nder kohna t' tashme Grekt, Bullgart e Serbt perpiqen e degaten me e bâmun per veedi, ndersaa na, qi kishim me pasë mâa teper t' drejta se tjerët, rrîjmë n' gjum e nuk mundohena aspak me i pertrîi gjakun e gjuhen.

T' dashtun vllazen Shqyptarë, kemi thanun perpara se historija âsht *msuesja e jetës,* t' xaam praa edhe na m' u livritë per vetveedi, t' marrim vesht se ç' farë t' drejtash kemi, t' bâjmë qi tjerët t' na i njofin e mos t' na topisin friga e tuta, mos t' a mohojmë gjakun t' onë, mos t' lâam me na marrun neper kam kushdo.

Maqedonija kaa sajue nji nder mâa t' lashtat mretnii, qi permêndë historija. Historija e Maqedonies xên fiill prejë t' IX shekull para K. Nji fis Pellazgësh, prejë ânavet t' jugut, prejë Greqies t' sotshme, erdh e xûe vênd kahë veeri, kû i qiti themel mâa t' parit gjytet, qi kje thirrë *E Madhja*, e thirren me ket êmen n' kujtim t' nji tjetrit gjytet, qi t' parët e tyne paten lânë n' Azii. Nder prîisa t' asajë kohë t' terrshme na kaa metun êmni i nji farë *Hetit.*

N' fillim t' vet Maqedonija s' lishoj êmen t' madh e vetum mâa voon, n' t' IV shekull para K. filloj me shkelxye e me dhanë aq dritë, saa rrezet e saja u perhapen kand e kand. Nji

mret i asajë kohë kishte pasë çue nji vllaa t'vetin mâa t'vogel, êmnit Filip, n' Greqii per m' u msue e me xânë me njoftun zakonet e shprehiinat e Grekve, aso kohe t' permêndun per dije e gjytetnii.

Filipi, edhe pse i rii 18 vjetsh, ishte plot me urtii e gjith dishiir e cenë m' u perpjekë me njers t' mdhaj e t' dijshem, pse e dijte mirë fort qi prejë tyne mund t'nxierte fitim e grat. Mreti, i vllau, i kishte pasë porositun qi mos me kthye n' Maqedonii per paa e thirrun, por m' nji luftë qi aj mrèt pat me do fqij t' vet hupi jeten. Porsaa mrrîni lajmi tu Filipi, ky, paa qitë vanesë, fluturoj si vetima n' atdhee t' vet, n' Maqedonii, kû populli e priti ma gazmênd t' madh e me nji herë e njofti per mret t' vet.

Kryegjyteti i Maqedonies t' asajë kohe ishte *Pella*.

Kuer Filipi hypi n' shkam t' mretnies, Maqedonia s' ishte as e hapët as e begatë, por se banorët e sajë ishin trima e luftarë t' rrebtë e prendojshin mas mretit t' vet. Filipi fort mirë e dijte se nji pushtede mahet me ushtrii t' foort; e praa mâa i pari kujdes i tii, massi muer frênin e sundimit, kjè me sajue ushtarë t' mirë e t' vjefshem, t' cillët i ushtroj e i vaditi me luftue t'merenduem e t' rreshtuem, pse kshtu anmiku s' kishte per t' mujtë me i shkye e me i thye udobë. Filipi kje i pari qi trilloj e shestoj ushtriinat e rreshtueme, sikuer se gjinden sot. Por Filipi nuk u mundue vetum me sajue ushtriina t' forta, por gjith cenë u dha edhe mas mirasimit e begatimit t' pushtedes s'vet, pse e kuptote qi pasja e kamja e mkamin dheen, e mandej ushtriinat me çka do t' u majshin?. *Dora thatë s' kaa uratë,* na kan lanun per msim pleqt t' onë.

Filipi kishte fort per zêmer t' miren e popullit t' vet e per mos me ju bâmun kuej keq e paagjashem e per me majtun

e me ruejtun qetien e vêndit qiti e vendoj shum rregullime e ligjë t' mira e t' urta; themeloj e ndertoj gjykatore, nder t' cillat shum herë rrite edhe aj vetë per me ndiemun ankimet e gjytetasvet t' vet; sundote popujt e vet por si nji aat, e kishte arsye populli me e drashtun e me e dashtun e me prêndue mas tii, pse i stolisun me t' gjitha vetiinat e nuret, qi e bajnë pernjimênd t' madh nji mret; ishte dordhanë, i drejtë, i nalun, dijte me e zotnue veedin e mos me ja turbullue arsyen idhnimi, zêmrimi e mnija.

8. Urtija e Filipit.

Per me marrun vesht urtien e madhe t' ktii mretit kemi per dishmii kto dyy ndolliina.

Nji Maqedonas, êmnit Nikanuer, nieri i pasun e i nderuem, nuk prâte tûej folë e tuej shprallue mii Filipin; ky n' vênd qi m' u zêmrue, mêndoj se ndoshta, per paa dashtë, do t'ja kishte punue ndonji t' keqe e gandue zêmren. Çoj e e thirri. Nuk e priti me t' zymtë e me egercim, por me t' mirë e afroj ngjat veedi e me fjalë t' amia e t' kandshme, sikuer t' a kishte pasun mâa t' madhin dashamirë, ndêj me tê tuej kuvêndue e ne e mram e percuell me dhuntiina; oborrtarve t' vet, qi t' hutuem s' mujshin me kuptue t' punuemt e tii, ju pergjegji: N' mos paça mujtë me e bâmun mik, asgjaamangut ja kam mshilë gojen per mos me folun mâa keq per mue. E pernjimend mas aso dite Nikanori, jo vetum nuk vendoj mâa gojë permii mretin Filip, por u bâa nder mâa besnikët e tii.

Sikuer se z' gjindet nieri paa gabime e paa gjymtime, kshtû edhe ky mret i madh i kishte t' vetat, e nder kto mâa i ziu gjymtim ishte ngulshimi n' hae e n' pije. Nji ditë m' nji gostë

kishte pasë kênun shtye teper n' pije e u çue prejë tryeset bukur i marrun mendsh saa kamët me mzi e majshin. Kuer qe i duel para nji grue me nji lutë t' shkrueme n' dorë per nji nevojë t' veten, por Filipi i turbulluem prejë pijet, edhe saa do qi grueja e shkretë kishte arsye e me t' drejtë lypte gjygj, me brimë e egercim e perxûu, por ajo paa u topit aspak, tuej bâa me dalë, çoj zânin e tha: E mirë, kam me thirrë tu Filipi i perkurmë! Kto fjalë t' thekshme bukur mirë i veshtroj Filipi; u marrue e n' vênd qi m' u idhnue e kthej gruen, ja kqyri luten e, pse ishte me t' drejtë, i bâni gjygj, tuej i dhanun gjith se çka lypte.

Por nji tieter herë nuk dijti me e nalue veedin e me e mujtun zêmrimin e vet, por i raa teper shtrêjt. Nder ato kohna t' vjetra luftat u bajshin me armë t' bardha, don me thanë me shpata, kordha, patershana; posë armve t' bardha u perdorojshin fort edhè zhgjetat qi i ferfliojshin me ark e kaq ja kishin marrë xêjen saa me qepue nji shpênd fluturim neper ajr.

Filipi ishte keqasue me Grek t' Athinës e lufta kishte krisë. Nji ditë i duel para nji arkuer, êmnit *Aster,* tuej ju levdue se ishte i zoti me pershkue fluturim mâa t'shpejtin shpend e dishrote me sherbye n' ushtrii t' tii, por se lypte nji rrogë t' madhe. Filipit lavdimet e Astrit ju ndyen e me qestii i pergjegji se kishte per t' lypun ndimen e tii, kuer do t' i bite nevoja me luftue kundra shpêndijve. Kto fjalë t' thershme e t' vrashta ja lenduen zêmren arkorit e u daa prejë Filipit me zêmer t' fryet e tuej u perbee se si me ja shperblye ket dhunë. Muerr vesht se Filipi po u gatote me rrethue e me ngujue nji gjytet t' anmikut e Astri me nji herë vojt e u mshil atje mrênd per me i dalun zot, por mâa teper me prigiue hovin qi me shfrye mnien e vet kundra Filipit e me i diftue se me ç' farë nierit kishte guxue m'u

mahitë. Muer e shkroj permîi nji zhgjetë kto fjalë: *Synit t' djathtë t' Filipit,* e me aq drejtii e suell saa pernjimend ja shpoj sŷnin e djathtë e e verboj. Filipi u kujtue mirë se prejë kuej i erdh ajo zhgjetë, u terbue prejë idhnimit e, massi e pushtoj at gjytet, urdhnoj me ja xânun gjaall arkorin e e vuer.

Nuk punoj burrnii, pse saa do i fuqiishem e i madh nuk duhet me perbuzun tjerët: t' na bien nder mênd pralla e luanit qi pat raa nder leq e pat kênë pshtue prejë nji mînit.

9. T' smadhuemit e Maqedonies.

Filipit ju dukte e vogel mretnija e vet; dote me e smadhue e sŷpt me shum lakmii i kishte pasë lishue mii Greqii e paa daa u mundote se si me gjetë nji grremçë per t'i raa e per t'a pushtue. Kjo gremçë nuk vanoj.

I permêndun nder ato kohna t' lashta kaa pasë kênun gjyteti i Delfit per kushtnii t' madhe qi popujt e atyne rretheve kishin ndaj nji tempull t' shuguruem *Zotit Diell*. Ishte kŷ tempull i ngrehun per bukurii e me hartii t' madhe e permrênda kishte visarë t' paanjehun, t' falun prejë nevojtarve, qi ngitshin atje me gjetë mengjii nder saa t' kqija e t' zeza qi ju qillojshin. Nen hije t' *Hŷut Diell* gjytetasit e Delfit jetojshin nji jetë t' qeet e askush z' guxote me ju bâamun farë rrêngut, prejë drojet qi mos me ngrehun mii veedi zemrimin e mnien e Hŷut. Por nji popull êmnit *Foçejë,* i joshun prejë visarve t' paaçmueshem, qi u gjindshin n' tempull t' Delfit, nuk u tut me ngrehun mnien e Diellit e i raa pree. Por saa u hap zâni n' Greqii i ktii fajit t'habinuem, t'gjith, i madh e i vogel u fshtiruen, e u çuen peesh me ndershkue Foçejët. Filipi nuk priti tjeter per m' u perzie

nder punë e zyre t' Grekve e, kinse per me ju nimue, ju raa Foçejvet.

Por *Athina*, qi ishte nji nder mâa t'parat pushtede t'Greqies, shqortoj me nji herë mendimin e Filipit e, pse ja drote rrêngun, u bashkue me Foçejë kundra Filipit. Nder t' tana ânët u ndez lufta: m' njanë ânë Foçejët me Athinë e n' tjetren Grekt tjerë me Filipin.

Filipi me ushtrii t' vet msyni kundra Foçejve, i dogj e i poq; per ket punë parsija e Greqies per me ju falun ndeers, e êmnoj pjestaar t' *Amfiktjonies*, don me thanë t' njasajë shoqnije t' besatueme qi permlidhte n' veedi gaadi t' gjith fiset e Greqies e kishte fuqii t' madhe mii popuj grek. Si nieri i urte qi ishte, Filipi u kandit per nji herë vetum me kaq nderim e s'lypi mâa tjeter e, per me mujtë me e mshehun edhe mâa bukur qellimin e vet e per mos me i turritë Grekt, duel me gjith ushtrii prejë dhenave t' tyne.

Massi ktheu n' Maqedonii gjith kujdesin e vet e vûni me i dhanë pushtedes t' tii nji marshtrim t' mirë, pse e dijte se ktej do t' i vîte forcadja e se paa kênun i foort n' shpii t' vet s' kishte per t' mujtë me e çue mênden per jashta.

Mas pak kohet prap u prish me Grek e sidomos me Athinë; me nji ushtrii u fuur mrênda dheut t' tyne e muer udhen fiill kahë Athina; afer nji vêndit, êmnit Keronee, u perpoq me Grek e i mujti, n' vjetë 338 para K. N' ket luftë i biri i tii, *Leka*, djalë 18 vjetsh, u shque per trimnii t' madhe e hollim t' kthelltë n' hart t' luftes.

Mas ksajë lufte Filipi pajtoj me Grek, e t' birin, sikuer mkamës t' vet, e dergoj n' Athinë per me vûe goodet e pajtimit. Aq mirë Leka me urtii t' vet dijti me ja ngashnjye popullit t' Athinës zêmren, saa pat gjith çka lypi. Nji nder t' parat

goode kje qi mreti i Maqedonies m'u njehun per krye-urdhentaar t' ushtriinavet greke. Mas dishirit t' Filipit do t' u gatojshin me kapercye n' Azii e atje me luftuemun kundra Persjanve. Por Filipi s' mujt me e krye ket dishiir, pse m' nji ditë t' kremtë, tuej i true hyjvet flija per t' falun nderes per fitime qi kishte bâa, kje mytun prejë nji djalit t' rii, êmnit *Pauzan,* n' vjetë 336 para K.

N' kamë t' tii hypi mii shkam t' mretnies maqedonjake i biri, *Leka i Madh.*

10. T' riit e Lekës.

Leka, i miêmnuem i madh per punë t' çmerueshme qi veproj e qi per shkurt kemi me i diftue, âsht nder mâa t' permêndun mretna t' botës si luftaar e ngadhnjyes. Deri dita e t' leemit t' tii kaa metun n' shêj. N' Anadoll, m' nji gjytet êmnit *Efez,* u gjindte nji tempull i shuguruem hyneshës *Djana,* don me thanë *Zojës Hânë.* Ishte trajtue ky tempull me aq bukurii e madhnii e i stolisun me aq begatii t' paaçmueshme saa m' u njehun nji nder mâa t' permênduna çmerii t' botës. Nji nieri i knyem mêndsh, êmnit *Erostrat,* per mos me ju harrue êmni per jetë t' jetës, i dha zjarmin e aj visaar trajtijet e stolijet me gjith çka pat u bâa hîi e pluhun. Kjo punë ndolli shi n' natë n' t' cillen leu Leka.

Filipi, porsaa filloj i biri me lishue shtat, nuk u kursye me asgjâa per me e rritun e per me i dhanë t' gjith njato msime si kahë mendja si kahë shtati per me e bâmun pernjimend zot me kênun dikuer nji mret i madh, e mundi nuk i vojt huq, pse Leka ju pergjegj me t' tana. Nder ushtrime qi lypen per forcade e per zhdrivillim t' gjymtyrve t' shtatit s' i met askuej mrapa,

por t' gjith shokët e vet i kapercej. Kahë mêndja mandej, qi e kishte t' hollë e t' kfilltë u mundue mâa teper, massi pat fat me pasun per msues nji nder mâa t' mdhaj dijetarë qi kan jetue mii ftyrë t' botës, don me thanë *Aristotelin.*

Pat lee Aristoteli n'vjetë 384 para K. n'Stagirë, n'Maqedonii, e praa fisit t'onë, kndimet i pat bâa n'Greqii e kishte mujtë me kênë ndeera e Atdheut t' vet, por per ngullm t' zii t' gjitha shkrimet qi kaa lânun gjinden n' gjuhë greqishte e praa per nee i hupun. Asht nji namë e nji koob permii koom t' onë qi Shqyptarët m' u mundue per t' mirë t' huejve e jo t' veten! Per ket arsye kemi raa kaq poshtë e gjindemi kaq keq. Nder t' tana kohët Shqypnija kaa qitë njers t' mdhaj per gjith farë punet, por çka se gjithmonë kan kênë mundue per t' mirë t' huejve e kurrnji herë per t' mirë t' atdheut t' vet, t' mjeres Shqypnii! Janë punë qi derptojnë zêmren e bajnë me pikue lot gjakut.

Tuej kênun fort i rii, hîni Leka n' ushtrii e n' luftë qi u bâa n' Keronee, sikuer u pêrmend perpara, shkelxej per trimnii e hollii e diftoj se ç' farë krycetarit do t' dilte.

Nji ditë nji tregtaar kualsh i prûni Filipit per t' shitë nji kaal fort t' hieshem, por se edhe t' eger e zemrak saa mos me mujtun askush me i hypun. Massi t' gjith nder mâa t' parë t'kalories ushterake u munduen kot per t' i hypun, desht Filipi me e percjellun tregtarin, tuj thanun se s' ju duhte gjâa nji kaal, t' cillit s' mund t' ju hypte. Kuer Leka i duel t' et para, tuej ju lutun qi t' a lête edhe atê me u sprovue; e kapi kalin e me trimnii e zhdervjellii e pushtoj egercimin e asajë shtâse, i kcej n' shpinë e mandej, tuej kalirue e tuej lodrue, i duel para t' et. U çmerit Filipi saa mos me i besue syyvet t' vet e, tuej u siell prejë t' birit, i tha: Kqyr, biir, e gjêej nji tjeter mretnii, pse

Maqedonija âsht teper e ngushtë per typ! Mas aso dite, kuer Leka dilte n' luftë, nuk hypte mii tjeter kaal, veç se mii *Bucefalin,* sikuer se aj kaal u quete; posë tii s' ishte kush qi mund t' i hypte.

11. Luftat e Lekës.

Me nji herë mas deket t' et hypi Leka n' shkam t' Mretnies plot me mêndime t' mdhaja se si me e hapun e me e smadhue mretnien e vet, Maqedonien. Por saa pat shtîmun n' dorë frênin e sundimit, ju desht m' u larguemunn prejë Maqedonijet per me shtrue do fise t' largta kahë veeri, qi me dekë t' Filipit kuejtuen se i pshtuen sundimit t' Maqedonies. Edhe ato fise ishin Ilir, Thrakajt e Dukajt, nji gjakut e nji vllaznijet me Maqedonas, por nji dishiir lirijet teper i shtyem nuk i lête me durue tjeter sundim per posë t' atii t' kreenve t' vet; nuk dishin se çka âsht bashkimi. Ket punë e shofim edhe nder dit t' sotshme; t' gjith fiset donë m' u sundue daamas me dam t' madh t' bashkimit.

Ndersaa Leka ishte tuej shtrue ato fise kahë veeri, u hap zâni se kishte metë dekun. Grekt, qi fort ja drojshin rrêngun e madje mâa teper se dikuer t' et, Filipit, porsaa ndien per dekë t' tii u gzuen, e sidomos gjyteti i Thebës diftoj perjashta me lulzime e ndritsime gazmêndin e vet. Muer vesht Leka e me ushtrii ju suell Thebës per me i diftue se nuk des aq udobë nji burrë e mret si shoqi i tii. E rrethoj gjytetin e mas pak kohe e pushtoj, e n' at zêmer t' fryet dha urdhen, paa kurr farë dhime, me e djegë e me e pjekë, tuej kursye vetum tempujt e hyjnavet. Prejë Thebejet muer udhen kahë Athina, t' cillen pat me e gjetun i quheti fat i zii, mos t' kishte kênun ndermjetës nji dijetaar, qi me ja zbutun zêmren Lekës. Pajtoj

me Grek, por me good qi m' u njehun, si dikuer i ati, krye-urdhentaar i ushtriinavet greke e bashkë me ato me dalun n'Azii per me luftue kundra Persjanvet.

N' Korint, m' nji gjytet t'Greqies, mlodh ushtriinat maqedonjake, greke e ilirake, krejt 35.000 ushtarë, e prejë prendveret t' vietës 334 para K. muer udhen per kahë Azija. Tu gryka e *Dardanelve* a sikuer u thirrte motit *t' Helespontit*, me dyqind lundra u holl n' Azii e duel shi njatje, kû shum mot perpara kaa pasë kênun gjyteti i *Trojes (Ilion)*, rrênue e dermue mas nji luftet t' dhet-vjeme prejë Grekve t' vjeter.

Afer nji lumit t' vogel, t'*Granikut*, qi derdhet n' deed Marmara, u ndesh Leka pik s' parit me Persjan e me nji herë i thej e i zhgjymtoj krejt, por per pak gjâa pshtoj aj vetë paa metun dekun, mos t' i kishte qillue per brîi nji zyrtaar, êmnit *Klit*, i cilli, tuej paamun nji Persian me paall çue kundra Leket, ju ferfllue si urrfeja e me shpejtii t' vetimës ja shkurtoj e curoj krahin.

Mas ksajë lufte krejt Anadolli raa nen pushted t' Lekës.

12. Persjant.

Perpara se me fillue kalximin e luftave t' Lekës s' Madh kundra Persjanve, âsht me udhë me i folun nja dyy fjalë mii ket popull.

Persija, nji dhee bukur i madh i Azies t' leemit, filloj me fitue zâa t' madh kuer duel n' veedi prejë Cirit, n' vjetë 558 para K., qi kje i pari mret i ktii dheut e rridhte prejë nji Deret bujare e prenknore t' Persies. Ciri jo vetum dijti me lufta me themelue nji nder mâa t' mdhajat pushtede t' botës, por kje i zoti

edhe me urtii e me dije me e marshtrue e me e tkumë n'mndyrë qi me i dhanë edhe qindresë e urrnesë.

Pushtoj krejt marë Anadollin e kshtu edhè shum gjytete e koloniina greksh, t'cillët prejë kohnave mâa t'vietra kishin pasë dalë prejë Greqijet e ngulun bûun gjithkund bregut t' deedit Egjee n' Azii; ky kje shkajku i luftavet, qi mâa voon u ndezen ndermjet t' Grekve e t' Persjanvet e prejë ktej lakmija e Lekës m' u shtyemun n' Azii.

Ciri mas 29 vjetsh mretnimit e sundimit t' lumnuet e t' bukur, met m' nji luftë kundra nji popullit kahë bregu i deedit *Kasp*, n' vjetë 529 p. K.

Mas deket t' Cirit hypi n' shkam t' mretnies i biri, *Kambysi*, qi t'et i gitte nder vetiina luftarake, por jo n'urtii e n'dije t' sundimit. Edhe mâa teper e rriti pushteden, qi i ati kishte pasë themelue e pushtoj krejt bregun e deetit Miesdhee, Sorien e sotshme, e prejë andej kaloi *n' Egjipt* (Misir), qi e shtroj krye-kput. Por e zhigoj burrnien e vet me nji faj t' mnershem, pse perpara se m' u nisë per luftë, kishte pasë shtîmun me mytë t' vllaan *Bardin* (preje Grekve i qûjtun *Smerdis*), prejë droes qi mos t' i xête shkamin e mretnies ndersaa t' ngiatte lufta nder dheena t' largta. Nji mnjistaar, sikuer u thirshin n' Persii njerst e dijshem, êmnit *Gaumata*, e qi at vrasë t' ndyet e dijte, tuej paamnn se mretnija po shkote te poshtë prejë paa sundimit e se populli gjimote e vajtote prejë t' kqijash qi vuete, u shtiir si t' ishte Bardi, i vllau i mretit, e muer kamen e tii. Kuer Kambysit, qi u gjindte n' Egjipt, i vojt lajmi i dredhies qi kishte lujtun aj mnjistaar, u terbue prejë idhnimit e u nis per Persii per me qitun n' shesh trathtien e atii faqeziut e me e ndershkue sikuer lypte; por i duhej me zblue fajin e vet, vraasen e t'vllaat,

e per kaq s' i punoj zêmra e shtyemun prejë disprimit myti veedin, n' vjetë 522 para K.

Baldi a se *Smerdis i rrêjshem,* mas deket t' Kambysit kje njoftun per mret, por lexoj paga e lishoj ushtriinat per me mujtë me ja hanger zêmren popullit e per shtatë muej rresht i eci falli, deeri saa ne e mram kje diktue rrêna e mashtrimi e mytë. Mas tii kje zgjedhe per me hypun n' shkam t' mretnies *Dariu,* pinjuell i dytë i Derës mretnore, pse me dekë t' Kambysit kishte pasë kênë shue pinjolli i parë.

Dariu, qi muer kamen e mretnies n'vjetë 521 p. K., mkami edhe nji herë madhnien e mretnies persjane, qi kishte pasë themelue Ciri, tuej shtrue anmiqt, qi guxuen me çue krye. Per t' gjitha kto vepra t' mdhaja qi punoj, shtîni me spikue n' shpat t' nji shitês malit me nji farë shkrimit n' formë t' kûjave t' tanë historien e atyne punve, shkrim qi kaa qindrue deeri m' sod e kaa mujtë m' u kndue e m' u zvillue prejë dijetarve.

Massi Dariu e pat shtrîmun mretnien e vet permii t' gjith Anadollin i suell syyt prejë Europet e duel nder dheena t' brogut t' dedit t' Zii e t' Danubit per me mujtë me shtrue ato fise qi banojshin nder ato vise e qi u qûjshin *Shit,* por ju desht me kthye paa krye kurr farë punet, pse i paagatuem per lufta t' largta. Mâa voon shtroj edhe Grekt e Anadollit, qi kishin pasë ngrehun krye per me i dalun sundimit e n' ket rasë u bâa gaadi me dalë edhe kundra Grekve t' Europës, qi ju kishin pasë nimue vllazneve t' Anadollit, por deka ja qiti huq mêndimin, pse diq n' vjetë 485 para K.

Me dekë t' Dariut madhnija e Persies filloj me raa e lufta t' paadashme me Grek e lodhen deeri saa hupi krejt e raa nen sundim t' Lekës s' Madh, sikuer kemi me paa.

13. Lufta tjera t'Lekës s'Madh.

Massi Leka n't'parin t'ndeshun qi pat me Persjan afer lumit Granik i thej, u rras permrenda Anadollit, kahë t'leemit, e mrrîni m'nji gjytet êmnit *Gord*, kû u ruete nji balç lidhun nye e, mas prrallava t'atii vêndit, u besote se njaj qi t'mujte me e zgiedhë at nye, kishte per t'zotnue mii Azii marë. Leka, paa hupë kohë, i raa shpatë atii neni e e kputi.

Edhe nji herë tjeter Leka u smue e per pak kje tuej sharrue. Nji ditë massi kishte pasë ecë shum per pishë t'diellit, mrrini afer nji lumit, kû marrisht sikuer se i lodhun e i djersun qi ishte, u zhyt per t'u laamun. Kjo marrii i raa shtrêjt fort, pse per pak gjâa kje tuej u mytun. Uji teper i ftoftë i lumit ja ngrîni djersen, nji ligshtii e madhe e kaploj, i raa t'pakët, por kje me t'shpejtë rrokë prejë ushtarve t'vet, qi paa mênd paa gojë e çuen n'shatorre; e mos t'kishte kênë mjeku i tii, Filipi, qi me i raa mrapa me t'shpejtë me bare, pat me sosun. Shi m'at hov kuer Leka ishte bâa gaadi me pimun barin, qi mjeku me dorë t'vet po i epte, i mrrîni nji leter prejë nji mikut, kû i shkruete qi mos m'u uzdatun teper n'mjek t'vet, pse, sikuer kishte marrë vesht, shum t'holla kishte hanger prejë Persjanvet qi t'a helmatiste. Leka nuk bzâni, por me njanen dorë ja reshti mjekut letren e me tjetren i muer barin e e piu. Mjeku, burrë i drejtë, tuej këndue at leter, u tertue e me madhnii i pergjegji mretit t'vet se kishte per t'a zblue e per t'a qitun rrênë at t'shpifun, tuej e shëndoshë, sikuer pernjimend ndolli, pse mas pak ditsh Leka u çue prejë shtratit e i prîni ushtries.

Dariu i III, mreti i Persies, kishte pasë mledhun nji ushtrii t'madhe per me mujtun me ja pritë hovin Lekës; afer Issit, kû

sod gjindet *Skenderumi (Aleksandretta)*, sqelja e limani i Halepit, u perpoqen t'dyy ushtriinat; t'dyy palët luftuen me trimnii t' madhe, por fitimi met prejë ânet t' Maqedonasvet, qi xuen shum rob, nder t' cillët edhe t' âmen e t' shoqen e Dariut me t' dyy bijat. Leka me njerzii t' madhe e me njat ndeer qi ju perkitte, i priti me t' mirë e me amelxim prenkeshat e mjera e me çka mujt u mundue me ja u lexue barren e robnies.

Kuer Dariu muer vesht se n' ç' mëndyrë t' bukur Leka ja kishte pritë graat, aq fort pelqej burrnien e bujarien e tii, t' anmikut t' vet, saa desht m' u pajtue me Leken me goode qi me i lishue krejt krahinat e asajë lagje t' Azies, qi prejë deedit Mjesdhee mrrijshin deeri tu lumi *Eufrat*, e mandej edhe njanen bii per grue e ne e mram tjerë visarë t' çmueshem per shperblim t' s' amës e t' shoqes. Por Lekës s' ju mush mêndja e nuk u qetue deeri saa nuk i prishi e s' i zhgjumtoj krejt Persjant.

Mbas ktyne luftave t' pergjakshme kundra Persijet, u suell me ushtrii kahë jugu; pushtoj *Palestinen* paa derdhun pikë gjakut e *Fenikien*, qi kaa pasë sajue nder ato kohna t' vjetra nji pushtede bukur n'zâa per tregtii e gjytetnii e u gjindte bregut t' deedit Mjesdhee, bregut t' Sories t' sotshme. Vetum *Tiri*, nji nder mâa t'mdhajat e t'begatat gjytete t'Fenikies, guxoj me i qindue; por Leka e rrethoj e e ngujoj nder t' tana ânët e qindresa e t' ngujuemve kje aq e rrebët e e madhe, saa vetum mas shtatë muejsh mujt me e shtîmun n' dorë, e pse Leka kishte pasë marrë idhnim, e rrenoj fund e maje. Prejë andej kapercej n' *Egjipt* (*Misir*), qi deeri aso kohet kishte pasë kênun nen zgjedhë t' Persies; atje kje pritun me krahë hapët prejë banorve, aq ju kishte pasë kênë merzitun sundimi tiranuer i Persjanvet.

Leka, per mos me e lânun mâa gjytetin e Tirit m' u ngjaall e m'u knellë, qiti, permîi nji bigë t' Nilit, themelin e nji gjytetit

t' rii, qi nuk vanoj m' u rritun e me ngrehun prejë veedit krejt tregtien e dhanemarren e Tirit. Prejë êmnit t' ndertuesit kje thirrun *Aleksandrii* a se *Skanderii,* pse duhet me djitun se êmni i vertetë i Lekës kaa kenë *Aleksander* e mâa pershkurt *Skander,* por per zbunim kje thirrun *Lekë*, me t' cillin êmen nee na kaa metë me e qûjtun.

14. Pushtedja e deka e Lekës.

Nder t' tana ânët i punoj fati Lekës e kahë do qi i suell armët, anmiqt raan per dhee. Shtîni nen sundim t' vet gaadi krejt Azien e Prendimit e sajoj nji pushtede fort t' hapët, tuej e ngrehun shkamin e selien e vet n' Babilone, n' mâa t' madhin gjytet aso botet. Por atje filloj me marrun doket e shprehiinat e Persjanve, qi ishin teper t' shlirueme e t' femnueme, e me harrue ato t' atdheut t' vet, t' Maqedonies, pernjimend t' shterngueme, por t' vetmet qi i perkasin burrit e ushtarit per n'dashtë me rujtun burrnien e trimnien. Shum vetë prejë ushtries xuen me ankue e nji nder kta kje edhe njaj *Klit,* qi dikuer e pat pshtue prej pallet t' Persjanit, sikuer kemi permêndë persipri. Kliti mrrîni edhe me i folun e me e qortuemun mballafaqe. Nji ditë Leka isht shtye teper mas haejet e pijet paa kurr farë t' perkurmit, e Klitit nuk ju durue paa i folun e paa i thanun se kishte lânë e harrue krejt udhen e burrnies. Lekës kto fjalë ja terratisen menden prejë idhnimit e, tuej rrokun nji armë qi aty per afer i qilloj, ja suell Klitit e aq keqas i mshoj saa e la pikë gjaall. Massi e punoj at t' zezë veper i raa dhimë e pikllim teper i madh, aq saa per trii dit rresht u ngujue n' qellii t' vet paa shtîmun kurr farë sêndit n' gojë e fije gjumit n' syy.

Lekës nuk i ishte ngîmun zêmra ende per t' gjitha ato dheena qi kishte ngadhnjye e pushtue; dote me i hapun edhe mâa, e synin e suell prejë Hindit e, tuej i mujtun t' gjitha komet nji mas nji, qi u mundojshin me i dalun perspjek e me i kundershtue, mrrîni deeri tu lumi *Gang*. Atje ushtarët e tii u perzien, ju kishte kcye merzii e marrë malli per atdhee e nuk i ndigjuen me kalue mâa pertej, e Lekës ju desht me ju shtrue vullnesës s' tyne e me kthye n' Babilone. Por gjith nji mênden e kishte prap dikuer me ja msye atyne ânave e ndersaa ishte tuej bâmun gatimet e duhta, qe, i mrrîni deka n' mâa t' bukuren stinë t' jetës s' tii, tuej kênun 32 vjetsh; diq n'vjetë 323 para K. e kje vorrue n' Skanderii, kû i ngrehen nji vorr plot bukurii, sikuer se kje gjetun n' fillim t' XIX shekull e prejë Skanderijet kje bartun e çue n' London kû ruhet m' nji muzee.

Shkajku i dekës t' Lekës paa kohë thonë se kaa kênun t' gulshuemt e paaperkurmë n' hae, por mâa teper besohet se do t' keet kênun strapacat e randa t' luftës e t' punuemt e mendes s'tii paa dijtë kurrnji herë se çka âsht pushimi. Luftaar e ngadhnjyes si aj historija permênd fort pak; edhe si sundimtaar kaa punue me dije e urtii. Si Maqedonas nuk kje asgjaa, pse kshtû âsht ngullmi i zii i komit t' onë, sikuer kemi thanë saa here, por madje punoj per Greqii, pse neper tê u hap, sidomos n' Anadoll e n' Egjipt, gjytetnija e aratimi i gjuhës greke, a sikuer thohet *helenizmi*.

15. T' coptuemit e mretnies maqedonjake.

Massi i diq Leka i Madh s' u gjet askush qi asajë pushtede aq t' hapët, por t' ngrehun rishtas e paa shtimun mirë rrâjë e themel, t'ja njitte doren, tuej e permledhun sundimin nen

krah t' nji nierit t' foort e t' urtë. Jo, s' u gjet askush, pse Leka prejë gjindsh t' vet nuk la, per posë s' âmes, *Olimpjes*, t' nji motres, t' *Kleopatres*, e t' shoqes, t' *Roksanës*, veç se nji djalë edhe aj n' êmen t' et e qi kishte pasë lee mas deket t' Lekes; la edhe nji gjysë vllaut, *Filip Arrhideen* t' ngathtë e tutkun. Por kta dy t' mramt, edhe pse njani fmii foshnje e tjetri i plogët, kjeen zgjedhë e njoftun per mretna prejë ushtrijet per t' shtîime e t'shtyeme t' *Perdikës*, qi n' kamë t' tyne sundoj e t' cillit Leka i Madh, perpara se me dekë, i kishte pasë dhanun unazen e vet me t' cillen vullote, pse atii, si nji nder mâa t' mirë e t' mdhaj prîisa t' ushtries s' vet, i besote. Perdika per mos me çue peesh smiren e rresen e tjerë prîisave t' ushtries, i dha se t' cillit kaa nji krahinë t' mretnies per t' marshtrue e per t' tkumë.

Por saa lajmi i dekës t' Lekës mrrîini n'Greqii, ngrehi krye Athina per me shkundë e me shporrë zgjedhen e sundimit t'huej e per me kênun mâa e foort, çoj peesh edhe tjera gjytete e pushtede greke, me t' cillat u besatue. Per krye-prîis t' ushtriinave greke t' besatueme kje zgjedhë nji farë *Leostheni*, burrë saa i urtë aq trim. Ky thej ushtrien maqedonjake nen prisîi t' *Antipatrit*, qi kje shterngue me marrë iken e me shkue m' u ndrye m' nji gjytet t' Thesalies, êmnit *Lamia*, kû kje ngujue e rrethue prejë Grekvet. Leostheni bâni urysh me i kcye permrenda gjytetit, por gjet deken, pse nder nji ato t' msyeme kje mytun.

Me dekë t' Leosthenit Grekt e besatuem bueren t' vetmin burrë qi kishte mujtë me i bâa ballë anmikut, sikuer se pernjimend u paa, pse me nji herë Antipatri i ngujuem muer aj me i msye Grekt e, tuej ju raa me turr, i thej kryekput e i shterngoj me lypë pagjë, qi ju kje dhanun, por me goode t' randa e tuej kthye edhe nji herë nen sundim t' Maqedonies.

Kuer mâa voon Perdika filloj me zbulue mendimin e mshehët qi deeri atëherë kishte pasë perblue se si me mujtë m' u shporrun prejë atyne dy mretnavet kukllash e me marrë aj vetum kamen e tyne, tuej u martue me t' motren e Lekës, me Kleopatren, gjet kundershtime, pse prîisat tjerë t' ushtries e qi marshtrojshin e tkumshin krahinat e mretnies, rroken armët kundra Perdikës e u besatuen nder veedi per me qindrue z' bashkut. Perdika msyni kundra tyne n' Egjipt e, tuej luftue me ta, kje mytë prejë ushtarvet t' vet, n' vjetë 321 para K. Mas Perdiket muer me sundue n' kamë t' mretnavet Antipatri, por fuqija e pushteti i tii nuk mrrijte pertej krahinave t'Europes. Marshtruesat e tkumsat e krahinavet t' largta filluen mos me u marrë vesht me mretna t' tyne, por se i cilli shikjote punët per veedi, deeri sa mâa tutje u ngrehen krejt n' veedi, tuej u thirrë mretna. Kshtû prejë asajë mretnii aq t' madhe e t' hapët qi pat ngrehun Leka i Madh, u sajuen kater pushtede a mretniina: 1. *Maqedonija me Greqii;* 2. *Sorija;* 3. *Egjipti (Misiri);* 4. *Thraqja.* Kjo e mramja s' qindroj shum, pse krahinat e saja t' Azies u bashkuen me Sorii e Thraqja vetë raa nen Maqedonii.

16. Marimi i Maqedonies.

Mas deket t'Antipatrit muer sundimin mii Maqedonii e mii Greqii i biri, *Kasandri,* qi urrnoj deeri n'vjetë 296 para K. Mas tii erdhen disaa tierë mreten e nder kta kje per pak mot edhe Burrri i Epirit (i Tosknies).

N' ket kohë Maqedonija e bashkë me tê t' gjith dhenat e siujdhazes ballkane hoqen e psuen nji t' zezë t' randë. Rreth vjetit 280 - 279 para K. nji tubë e madhe e njaj popullit t' eger e kaberr, qûjtun *Gal,* prejë vêndeve t' veta, kahë veeri, u dynd

kahë jugu e, tuej kapercye Danubin, raa neper dheena t' Ballkanve e u rras n' Maqedonii, tuej plaçkitë e tuej djegë. *Ptolomeu*, sikuer se u thirrte mreti i Maqedonies i asajë kohe u mundue me ja nalun hovin e turrin, por saa ndeshi n't'paren çetë Galësh, kje mytun n' vjetë 280 p. K.

Nji çetë tjeter Galësh, nji vjetë mrapa, u dynd mâa kahë jugu e u fut n' Greqii edhè atje tuej shkretnue kahdo t' i shkelte kama; por s' mujt me qindrue shum, pse m' njanë ânë ûja e m' tjetren nji t' ftoftë acar qi bâni m' at dimen e shterngoj m' u kthye, por mâa teper se gjysa e asajë çetë u zhgjymtue e u farue. Tjetra gjysë e atyne gjindve t' egjer u shperdaa nder dheena t' Ilirve t' veerit e n' Traqje, kû u munduen me ngrehun nji farë pushtedjet, qi mujt m'u majtun per nja disaa dhetsha vjetsh. Do prejë Galve edhe kapercyen n' Anadoll e u ngulen m' at lagje, qi prejë tyne mandej kje thirun *Galatii,* kû sod gjindet vilajeti i *Angorës*.

Maqedonija mâa voon per t' xanuna t' paadaashme me Grek, qi u mundojshin me dalun n' veedi, u ligshtue e s' kje mâa e zoja me i qindrue nji koomit luftaar, qi vîte prejë prendimit, due me thanun *Romakve*, t' cillët sikuer se Ilirjen e Epirin ashtû ngadhnjyen e pushtuen edhe Maqedonien. Krejt marë Ilirt hupen lirien e tyne e çka âsht mâa zii mandej shum nder ta, tuej u perziemun me koome tjera, bueren mjerisht edhe gjuhen e komsien e tyne, sikuer ndolli per Maqedonii e per saa e saa tjera vise kahë veeri, e jo per tjeter, por pse nuk deshten me marrë vesht se çka don me thanun bashknii. A thue kto msime kaq t' mnershme kan per t' vjeftun me na bâa me xânun mênd per mas sodi? Kemi shpresë n' t' Madhin Perendii se nuk kemi mâa me jetue rrangaj, por kemi m' u zgjue e bashkarisht, dora doras, me u knellun e m' u pertrîi. E bâftë Perendija!

17. Syrija (Sorija).

Mâa t' mdhajat krahina t' asajë pushtede t' hapët, qi pat themelue Leka i Madh, u gjindshin n' Azii, por mas deket t' tii u shkoqen prejë Maqedonijet per me sajue nji pushtede n' veedi, nji tjeter mretnii, qi u thirr e *Syries,* saado qi perfshîite edhe krahina e lagje tjera. Sikuer kemi permendun perpara, *Perdika,* qi pat marrë sundimin n' kamë t' mretnavet qi u njoften si trashiguesa t' Lekes s' Madh, pat êmnue si marshtrues e tkumës t'Syries nji nder krye-priisa t'Lekës, êmnit *Seleuk,* qi nuk vanoj m' u thirrë e m' u qujtun Mret, si *Seleuku i I.*

Seleuku i I e tjerët mretna, qi erdhen mas tii, u munduen me perhapun gjûhen e gjytenien greke neper Azii, e themeluen e ngrehen mâa teper se 40 gjytete, nder t' cillat don permêndun, per madhsii qi muer, *Antiokija,* (*Antakija* e sotshme), n' breg t' lumit *Oront* e sod *Naher el Asii,* qi derdhet n' deed Mjesdhee. Por Dera mretnore e ksajë pushtedes s' madhe, themelue prejë Seleukut t' I, tuej ndjekun doket e shprehiinat e mretnavet t' Persies, u fêmnue e u dha paa farë t' perkurmit mas t' ngulshuemit e u perlye e u zhigat me mizoriina si mos kurr nji tjeter mret e tiran i Azies.

Seleuku i I u mundue me e majtun bukur mirë sundimin, tuej e daa mretnien e vet, per kahë t'marshtruemit e t'tkumunit, n' 72 krahina, t' thirruna *Satrapii.* Por mâa voon kjo mretnii filloj prejë t' zezash e mizoriinash m' u trûu e domosdo m' u shkatrrue; krahinat e saja, qi u gjindshin kahë t' leemit, kjeen pushtue, rreth vjetit 250 para K., prejë *Parthevet* e *Baktriivet,* popuj qi banojshin bregut t' deedit Kasp e mâa pertej kahë t' leemit, nder ato dheena t' Azies, qi sod thirren *Horosan,* nji

pjesë e t' cillit mâhet me Persii t' sotshme e tjetra me Afganistan. Edhe krahinat, kahë jugu, si *Fenikija* e *Pelastina* u hupen e kjeen pushtue prejë mretnave t' Egjiptit.

Antioku i III, qi mretnoj mii Syrii prejë vjetit 222 - 187 e i miêmnuem i Madh, u mundue me pertrii madhnien e Syries e me i dhanë at kamë qi e pat n' kohë t' Seleukut t' I, e me njimend shtîni prap nen sundim t' vet krahinat e jugut qi paten shkue nen Egjipt, por i raa m' u keqasue e m' u kapë me Romë, prejë t' cillës kje thye, n' vjetë 190 para K. e ju desht me i lshue Romës gaadi krejt Anadollin, deeri tu bjeshkët e *Taurit*, e mâa teper me i pague visarë t' mdhaj per gjobë e t' prishuna luftet.

Nen mretna tjerë qi erdhen mas Antiokut t' Madh pushtedja shkoj gjithnji tuej u pakue e tuej u voglue deeri saa ne e mram mrrîni permrenda kufijvet t' Syries t' mirfillêt, por edhe kjo dikuer hupi per me raa krejt nen pushtet e sundim t' Romës e m' u njehun nji krahinë e ksajë, n' vjetë 64 para K.

18. Egjipti (Misiri).

Perpara se me folun mii *Egjipt*, sikuer mretnii qi u ngreh mas deket t' Lekës, na duhet mâa parë me permêndun per shkurt historien e ktii dheut n' zâa si heret si tash.

Egjipti, qi Biblia e quen *Mizraim*, gjindet kahë veeri - t' leemit e Afrikës; kahë veeri e lagë deedi Mjesdhee, kahë jugu âsht megjë me Etjopii e kahë t' leemit e kahë prendimi vargje malesh e dajnë prejë ranash t' hjedhme per t' gjatë t'bregut t' *deedit t' Kuq* e prejë *Shkreties s' Madhe*. Egjipti âsht nji luginë e gjanë qi zgjatet prejë veerit kahë jugu; per mjedis t' cillës rrjedh lumi i *Nilit*, t' cillit Egjipti do t' i lusin fat per

begatii qi kaa. Nili gurrat i kaa nder bjeshkë *t' Abesinies* e nder do liqêj, kahë mjedisi i Afrikës; prejë shiinave t' foorta qi nder ato vênde t' nxeeta bijnë e qi fillojnë n' gjysë t' Qershorit per me ngiatun deeri n' gjysë t' Vjelorit (t' Shtatorit), Nili vjen tuej u rritun e kuer t' shtuemit âsht mâa i madh, hapen pendët, çilen vadat e vijat e krejt fusha bâhet deed. Katundet t' godituna mii suka e kodrina duken mii persipje t' ujit sikuer ishuj. Mas pak ditsh uji dnohet per me kthye n' âme t' vet, tuej lanun per-mrapa nji farë lymit t' undyrshem, qi i pelqen tokve si mâa i miri pleh. Fusha shtyen deeri n' muej t' Brymparit (Tetorit) per m' u teer, atëherë qitet fara e bima gufon per m' u korrë mandej n' Mart.

Qyshë prejë kohnavet mâa t' lashta Egjipti u daate n' trii lagje:

1. *Egjipti i eper,* per t' gjatë t' Nilit, kû u gjindshin godiinat e ndertesat mâa t' mdhaja. N' ket lagje i permêndun pat kênë gjyteti i *Thebes* a sikuer se u thirrte ndryshei *Gjyteti i qind portavet.* Edhe sod shifen rrenimet e saja, n' ânë t' diathtë t' Nilit, kû sot gjinden katundet *Luksor* e *Karnak,* e n'ânë t'rrmakët t' lumit, kû thohet *Medinet Abu*.

2. *Egjipti i mjesem* qi per kryegjytet kishte *Memfin* me tempuj e pellaza t' nji godijet t' madhnueshme. Kakë prendimi e kahë jugu i ktii gjytetit, kû sok jânë katundet *Xhiseh* e *Sakkarah,* shifen *Pyramidet.*

3. *Egjipti i poshter,* kû Nili bigohet n' disaa degë, tuej e terthurun n' mndyrë qi me i dhanun trajten e germës greqishte *d,* e prejë êmnit t' ksajë germë kaa metë m' u thirrun Egjipti i poshter edhe *Dhelta e Nilit.* Gjytete t' permênduna t' Egjiptit t' poshter kan pasë kênun *Heliopoli, Naukrati, Sais, Aleksandrija* e *Pelusi*.

19. Disaa ndolliina t' Egjiptit t' vjeter.

Egjiptjant e vjeter kan pasë kenë i vetmi popull i fisit t' *Hamit* qi mujten me mrrîjtë m' nji shkallë t' naltë gjytetnijet e aratimit prejë vetveedit e qi kan kênun t' zott me ngrehun mâa t'vjetren pushtede. Historija e vjeter e tyne âsht e rrethueme prejë nji mjegullet t' akët e t' ndandtë; mâa i pari mret, qi permêndet prejë historijet, pat kênun *Mena,* rreth 3000 vjetve para K. Mena permlodh Egjiptin e eper e t' mjesmin m' nji pushtede e n' ket t' mramin ndertoj Memfin. Nen tjerë mretna qi ndoqen, kjeen goditë *Pyramidet,* qi paten vjeftë per vorre mretnash. Nder mâa t' naltat pyramide âsht ajo e thirun *Hufu* a si e paten qujtun Grekt *Heops,* qi naltsohet per 150 meter. Thohet se per godii t' sajë paten punue per 30 vjet rresht 100. 000 puntorë, t' cillët u ndrrojshin krye tre muejsh. Jo fort larg prejë ksajë pyramide gjindet nji tjeter ndertesë edhe mâa e vjeter, qi tfaqë nji shemllesë t' fituesit *Horus* e thirret *sfinks,* e gjatë nja 60 meter e e dhenun m' nji shkam qi del prejë toket.

Massi mretnija e Memfit per t' degame e t' çaame nder veedi raa, duel ajo e Thebes, qi me kohë permlodh nen veedi jo vetum krejt Egjiptin, por edhe u shtrîi mii *Nubjen* kahë jugu, e mii nji pjesë *t'Arabies.* Disaa nder mretna t'Thebes u shquen per godiina t' mdhaja, qi naltuen, nder t' cillët permendet Amenemha i III, qi kujtohet se kaa sundue rreth vjetve 2200 para K. Ky mret per me rregullue ujnat e Nilit pat çilë liqênin *Moeris (sod Fajuum,)* n' breg t' cillit ndertoj nji godii per bind me 12 tempuj, 6 sipri toket e 6 nen dhee, me salla t' veshuna n' mermeer e me 3000 qelliina per posë rruginash e labgoresh t' paanumer: kjo ndertesë e çuditshme kje thirrun *La-*

byrinth e sod mii rrênime t' tija kapercen nji kanal, don me thanë nji vii ujit.

Rrokull vjetit 1950 para K. zhdrivillimi i gjytetnies t' Egjiptit ngurroj, pse u dynd mii të nji popull bariish, por luftaar, qi ja behi prejë Azijet e qi pushtoj krejt Egjiptin. Mretnat e tyne, t' thirrun *Hyksos*, don me thanun *mretna bariish,* sunduen por mas dokesh e shprehiinash t'vêndit, mii Egjipt. Vetum mas treqind vjetsh sundimit t' Hyksojvet mujten mretnat e Thebes me pshtue zgjedhës s' tyne e me i shterngue me kthye n' Azii, rreth vjetit 1650 para K.

Massi kjeen bue Hyksojt, mretnat e Thebes, qi u qûjshin *Faraona*, e knellen prap Egjiptin, edhe nji herë shkelxej gjytetnija e aratimi si nder kohna t' para. Thebeja erdh gjithnji tuej u hijeshue me godiina shum nduersh, si tempuj, pellaza, shtylla, sfinksa. Mretnija e Thebes kapercej kufijt e vet e u zgjanue kahë jugu e kahë t'leemit. *Thutmosi* i III, rrokull vjetit 1600, u fuur me ushtriina t' veta n' Azii deeri tu lumi i *Eufratit.* Amenofis' i III, n' vjetë 1500, shtroj nen sundim t' vet *Syrien* e *Mesopotamien* e i ndertoj *Hyut Ammon* nji tempull t' rii, t' cillin e bashkoj me tempull t' vjeter t' quhetit Hyy, me nji rrugë per t' gjatë t' cillës, nder t' dyy ânët, rreshtoj sfinksa, sikuer se rrênimet shifen edhe sod afer *Luksorit*, goditi edhe n' breg t' rrmakët t' Nilit nji tjeter tempull, n't'hîim t'cillit vndoj dy shteten vigana, kaa 20 meter t' naltë, t' qûjtun prejë Grekvet *kolosa*.

Sethos, i biri, rreth vjetit 1400, vjanoj t' ngadhnjyemet e t' et, por i biri i tii *Ramësi* i II, rrokull vjetit 1350, qi Grekt e paten thirrë *Sesostri,* t' cillit edhe i paten mathë veprat e mdhaja t' punueme prejë t' parve t' tii, mujt vetum me shum muund me i bâa ballë t' msyemevet, qi bâan prap popujt barii

prejë Kanaanit e prejë Syries. Po, zâa t' mirë i qiti veedit me t' drejtë per shum godiina qi la. N' tempull *t' Luksorit* ngrehi dy obeliska t' granitit t' kuq, njani i t' cillvet gjindet edhe sod n' vend t' vet, njaty kû pat kênë ngrehun e tjetri hijeshon nji olok t' Parisit, n' France.

Mas ksajë kohe plot shkelxim per Egjipt, ja mrrîni nji kohë tjeter, koha e t' raamit e t' shkatrruemit. Krahinat e Azies filluen m' u shkoqun prejë sundimit t' Egjiptit, kshtû mâa voon edhe ato t' Afrikës. N' ket kohë, rreth vjetit 1330, duelen Israelitët nen prîsii t' Mosehit prejë Egjiptit. Njatje n' gjysë t' 8 shekull ja behen prejë jugut Ethiopët, qi e shtruen Egjiptin, tuej e majtun n' sundim t' tyne prejë 730 - 672 para K. Mâa voon raan mii Egjipt *Asyret* prejë Azijet, qi perxuen Ethiopët e vndue 20 vetë t' vendit per nensundimtarë nen paag t' tyne e kshtu Egjipti hupi lirien e mijave vjetsh, deeri saa *Psammëtihu,* prejë gjytetit *Sais,* me nji ushtrii t' pajtueme, n' t' cillen mâa e shumta ishin Grek, shtîni n' dorë t' vet krejt sundimin e Egjiptit.

Psammëtihu ju lishoj Grekve tokë t' mdhaja qi t' ngulshin bûun e lidhi me ta e me Fenik goode per t' dhanun e t' marrun tregtijet. Muer nji numer t' madh fmiish, qi i bâni me xânë gjûhen greqishte per me lexue t' perpjekunat me t' huej. Por kto punë t' reja lenduen ânasit, Egjiptjant, nder t" cillët shum iken n' Ethiopii, kû nen prîsii t' mretit *Meroe* themeluen nji pushtede n' veedi. Psammëtihu u mundue kot me e smadhue sundimin e Egjiptit, por i duel n' faqe t'birit e trasheguesit t' tii, Neho-ut t' II (610-595), qi shtroj Palestinen e Syrien; u shtye deeri tu Eufrati, por atje kje thye e mujtun prejë Babilonasvet. Edhe ky mret u mundue si i ati me njaall e me knellë tregtien e lundrien; shestoj me çilë nji kanal per t' bashkue deedin Mjesdhee

me deed t' Kuq, shestim qi kishte pasë bâa dikuer edhe Ramësi i II (Sesostri).

I nipi e trasheguesi i dytë i Neho - ut, êmnit *Apries* a sikuer e thrret Biblia *Hofra,* qi mretnoj prejë vjetit 589 deeri n' 570, u mundue me nalue t' rritunit e Babilonies, por kot, pse kjo pushtoj Tirin e Jeruzalêmin e nguli kamë n' Syrii. Do fise t' Libjes, t' nji dheut kahë prendimi i Egjiptit, lypen ndimë prejë Apriesit kundra *Cirenes*, sqele tregtijet mii deed Mjesdhee, por kje thye prejë Cirenejvet e mytun prejë ushtarve t' vet, qi e paten marrë n' mnii, pse teper ju pat majtë krahin Grekve e mundue me perhapun gjûhen e tyne.

Amasi (570 - 526) kje thirrun per mret prejë ushtrijet e ndoq gjithnji gjurmat e mretit t' parshem, tuej i dhanë shkas tregties me Grek. Tregtarve grek ju lishoj gjytetin Naukratis me ngulun bûun e i la qi t'u sundojshin mas ligjvet t'vendit t'yne. Per me forcue veedin lidhi besë me koome t'hueja, sikuer me *Samos,* e pushtoj ishullin e Ciprit per me pasë nji qander n' deed Mjesdhee, por s' ja preu mêndja me i nimue Lidjes e Babilonies kundra nji pushtedes s' ree e t' foort qi u ngreh, don me thanun kundra Persies. I biri i tii, Psammëniti (526 - 525), s' kje i zoti me ju bâa ballë Persjanvet, qi nen mretin e tyne Kambysin, u rrasen n' Egjipt e e shtruen, tuej e kthye m' nji krahinë t' Persies.

Zgjedha e Persies randoj teper mii Egjiptjan e dyy herë u çuen per me e shkundë, por kot. Vetum t' treten herë qi u ngrehen nen prîsii *t' Amyrteut* mujten me pshtue sundimit t' huej e per 64 vjet (414 - 350) Egjipti u sundue prejë mretnash t' vet, deeri saa Artasersi i III, mret' i Persies, e shtroj e e vûni prap nen zgjedhe t' vet, deeri saa erdh Leka i Madh, n' vjetë 332, per me e bâamun per veedi.

20. T'aratisunit e popullit.

Besim. — N' fillim t' vet populli i Egjiptit kaa pasë kênun, per kahë âna e besimit, monotheist, don me thanun adhrues i nji t' vetmit Hyy, por mâa voon raa e u bâa politheist a adhrues i shum hyjniivet. Nder kto nderimin mâa t' madh, si Hyy, e pat dielli, qi u quete *Ra* e nder t' gjitha hyjniit mâa e motshmja e u mate e u adhrote si zoti i qiellit, si dhansi i jetës e dikuer n' gjii t' tii do t' banojshin shpirtnat e kulluet t' njersve t'mirë e t'paster. Adhrimi i ksajë hyjnii u hap n't'tanë Egjiptin, por nen nji êmen tjeter, *Osiris.* E shoqja e tii, por n't' quheten kohë edhe e motra, ishte zoja *Hânë* nen êmen *Isis,* e i biri i tyne kje *Horus,* dielli i pashem, njaj qi me rrexe t' veta nxeete e knellte fuqiit e natyrës. N' Thebe u adhrote mâ teper nji hyjnii tjeter, *Ammoni,* si mret i hyjniivet; e kuer Thebia muer parien mii Egjipt, edhe adhrimi i ksajë hyjnii u perhap gjithkahë, por nen nji êmen t' rii, *Ammon - Ra.* Per posë ktyne hyjniive pat n' Egjipt nderim t' madh t' vjeftunit e sherbimi i shtasve e sikuer nji vend kû bulqija ishte e para mjeshtrii prejë kahë mirte gjallnii e urrnesë populli, kshtu nder shtasë mâa t' nevojshme ishte kau, sikuer se aj qi nder t' gjitha punët e bulqies i epte nierit ndimë mâa t' madhe. Per ket shkajk pat nderim hyjnuer *Api,* nji tarak (muzat) i zii qi do t' kishte do farë shêjesh, sidomos nji pikë t' bardhë n' baall. U besote se n' trup t' tii u pershtetnote hyu Osiris. Sikuer shemell i Osiris u bindote, sidomos n' Heliopoli, nji farë shpendit faret t'kanjushavet, êmnit *Bennu* e greqisht *Foeniks,* qi u shifte gjithmonë perpara se me ja mrrijtun t' gufuemt e Nilit e u besote se aj

krye 500 vjetsh u digjte prejë vetveedit per m'u portrîmun mandej prejë flakës z' vet.

Mas besimit t' Egjiptjanve shpirti nuk diste, por do t' dilte n' jetë t' amshueme per m' u gjikue, e per shperblim t' veprave t' mira, do t' hîite n' vend kû banojshin hyjniit per me kalue nji jetë t' lume, e per faje, qi do t' kishte punue mii tokë, do t'hîite n' trup t' shtasve t' ndyeta deri saa t' u pastrote; por per faje t' randa shpirtnat bishin n'shpellë t'mundimevet, kû do t'hiqshin e do t' psojshin gjith farë t' zezash. Kujdes t' madh kan pasë Egjiptjant e vjeter per t' ruejtun t' dekunvet, qi i balçmojshin aq mirë, saa trupnat e tyne kan qindrue deeri n' ditë t' sodit t' xeheruem e qi thirren *mumje*.

T' ndertuemit e sundimit. — Per kahë âna e sundimit Egjipti kaa pasë sajue nji monarkii e mretnimi shkote per trashegim, kû mund t' merrshin pjesë edhe graat e bijat. Fuqija e pushteti mretnuer ishte i madh fort, pse mreti permlidhte n'dorë t' vet t' gjitha zyret e qeveriis, per posë gjygjit. Jetimi i mretnavet ishte i rregulluem me ligjë t' caktueme per se t' cillen kohë e zyre, e madje per se t' cillen oor t' ditës ishin punët e daame, deeri per hae e pije t' tyne ishin ligjë, nder t' cillat u porositte perkurmnii e mitunii.

Populli i Egjiptit u date n' dyy klasë, ajo e t' bardhëvet e tjetra e t' murmvet; kjo e mramja sajote popullin ânas t'Egjiptit, qi, sikuer se çka mund t' mirret vesht, do t' keet kênun nji fisit e nji faret me tjerë popuj t' Afrikës. T' bardhët, barkut a gjûnit t' Hamit, ishin ata qi sundojshin vêndin, e dhe ata mandej u daashin nder veedi n' dyy ortë: *orta e priftnies e orta e luftaries*. Populli ânas, don me thanun t'murmët, sajojshin orten e mrame, orta qi vetum punote e ishte dhanun mâa teper mas bulqijet e blegtorijet, mandej kqyrshin edhe tregtien, mjeshtriinat

e sandergjien. Se e cilla ortë do t'jetote mas ligjve t'posaçme e nuk guxote m'u perzië me ortë tjeter.

Orta mâa e naltë e mâa e nderueme ishte ajo e priftnies, e cilla trashigote nji t' tretë t' tokve t' Egjiptit; ishte e detyrueme me shikjue sherbimin e hyjniivet, me pasë n' kujdes aratimin e dituniivet e t' hartevet. Gjygjtarët e zyrtarët mâa t' mdhaj per t' marshtruem e t' tkumun t' vêndit u zgidhshin prejë ksajë orte, qi do t' u daate n' shêj per pastrii jetimit e per kujdes edhe t' shtatit kahë vesha e matha. Mas ortet t' priftnies vite ajo e luftaries, qi permlidhte krejt ushtarët, edhe kta nuk punojshin e trashigojshin nji t' tretë t' tokvet e detyrët e perlimet e tyne jau difton êmni.

Letratyrë. — Letratyra e Egjiptjanvet kaa kênun mâa e begata e kohnave t' vjetra. Egjiptjant kan pasun trii forma shkrimit: 1. *Hieroglifet,* forma mâa e vjeter e shkrimit e perdorueme prejë Egjiptjanvet, e sajueme tuej ravisun ftyren e sendeve per t' cillat u flitte; kshtu shofim monumentat e vjeter t' Egjiptjanve, qi kan qindrue deeri m' sod, t' mushun me ftyra njerssh, shtâsësh e sendesh tjera gjithfaresh. Ky farë shkrimit kaa mujtë m' u zvillue. Nji guur, qi kaa kênë gjetun afer Rosetës, sqeie e vogel e Egjiptit mii deed Mjesdhee, mii nji degë t' Nilit, kishte pasë n' gjuhë egjiptjane nji urdhen me t' kthyem fjalë per fjalë n' gjuhë greqishte; me ndimë t' ktii gurit nji francez, êmnit *Jean Francois Champollion* (shqypto: Zhâa Frânsoà Shâpoljôo), n' fillim t' shekullit t' ndandmdhetë, qi mujt me kndue e me veshtrue at shkrim hieroglifesh, mrrîni me e zvillue, tuej zblue sende t' paanjoftuna deeri m' atëherë permii ket dhee t' çuditshem e n' zâa nder kohna t' kalueme. 2. *Shkrimi hieratuer,* qi kaa kênun shkrimi i priftnies e perdorote shêjet e shkrimit hieroglif, por sikuer germa a shkroja. 3. *Shkrimi i perdorshem,*

qi populli perdorote nder nevojë t' veta e nder letra. Prejë ktyne shkrimeve mirret vesht se Egjiptjant kan majtun nji udhë ndermjet t' shkrimit t' tfaqun me ftyra e t' shkrimit me germa sikuer perdorojmë na sod. Prejë nji bîmet ujtore mandej, kalli i t'cillës u repte udobë, tuej dhanun nji livore t' gjanë e t' gjatë, Egjiptjant nxirrshin landen mii t' cillen shkrujshin n' vênd t' kartës qi kemi na sod.

Dituniit kjeen marrë mrapa me kujdes t' madh prejë Priftenve, e saado qi sod kan teprue fort pak shkrime qi me mujtun me diktue se deeri kû paten perparue, asgjâamangut dihet se nder shum ditunii kan pasë bâa perparime t' mdhaja, sikuer n' Mathematikë, n' Dheematsii e n' Astronomii. Grekt *Thabes e Pythagora,* aq t' permendun nder njoftime t' Dheematsies, kan pasë kndue e xânë prejë Egjiptjanvet. Qi mandej kan kênun t' foort n' Astronomii na e dishmon t' daamit e motmotit mas diellit. Edhe n' ditunii t' mjeknies kan pasë kênë dhanun e mjekt egjiptjan kan pasë zâa t' madh nder ato kohna t' vjetra, sikuer e dishmon *Homeri,* vjershtuer grek nder kang *t' Odyssees.*

Harte. — Egjiptiant e vjeter shkelxyen sidomos nder godiina, kû diftuen hollim e perparim bukur t' madh; nder godiina qi ngrehen mâa t' motshmet janë Pyramidet, qi shqehen, jo per bukuriii saa per nji madhsii t' bindshme. Godinat qi erdhen mâa voon, sikuer pellaza e tempui diftojnë mâa teper hollim hartijet; kshtu shifet nji hartii bukur e madhe nder obeliska, nder shteten, e nder sfinksa, kta t' mramt shteten gjysa n' trajtë t'nierit e gjysa tieter n' trajtë t' shtaset. Sfinksi i Thebes kaa krye dashit, shemell i hyut Amon-Ra. N' hart t'shtetnies shifen vepra vigane, po, e t' mundshme, pse t' punueme prejë gurit mâa t' fort, por atyne veprave ju huqë hollija e hiri qi shkelxejnë nder vepra t' hartueme prejë Grekvet. Ashtû edhe n' perlarii,

sikuer shifen do teprime qi kan mujtë me mrrijtun deeri nder nee, si nder mure t' tempujvet, permrenda arkve t' mumjevet e nder gropa t' vorrevet, mâa teper se hollija e bukurija e harties, habisin t' njyemet qi duken si me pasë kênë t' punueme nder dit t' ona aq me mjeshtrii kan kenë t' xott me goditë t' njyemet.

21. Egjipti mas deket t' Lekës s' Madh.

Kuer mas deket t' Lekës pushtedja e tii u coptue, Egjipti i raa n' pjesë per me kênë marshtrue e tkumë njanit nder krye - priisa t' ushtries maqedonjake, êmnit *Ptolomee Sotir* a *Lagi,* qi z'vanoj m'u ngrehun n'veedi e m'u thirrë *Ptolomeu I,* mret Egjiptit, e diq n'vjetë 284 para K. Si aj si trasheguesi i tii, *Ptolomee Filedelfi,* qi diq n' 246, e *Ptolomee Euergeti* dekun n' vjet 221, jo vetum u munduen per t' zgjanuem t' pushtedes s' tyne, por dijten edhe m' u forcue permrenda, tuej perhapun m' njanë ânë gjûhen e dituniit e Grekvet, e m' ânë tjeter tuej ruejtun doket e shprehiinat e popullit egjiptjan. Ptolomeu i I themeloj nji muzee n' zâa me nji bibliotekë t' madhe fort per brîi n' Aleksandrii. Vjershtarë t' zgiedhun e njers t' knduesheshem banojshin nder ato godiina, kû paa farë mendimit e ngushtimit kahë gjallnija kishin ngae m' u perkujdesë mas perparimit t'hartevet e t' dituniivet. Alekssndrija n'ket kohë u bâa krygjyteti i mretnies e vendi kû ishte ngrehun pelqete per me i dhanun t' rritun e t' smadhuem, pse si sqele mii nji deed t' madh, mujte me pasun t' marrun e t' dhanun me trii pjesë t' dheut e me njimend tregtija e sajë u rrit si mos kurr.

Nen mretna t' derës t' Ptolomejvet qi erdhen mâa voon, filloj Egjipti, per shkajk luftash t' paafat, me raa e me hupë t'ngadhnjyemet qi kishte jashta mretnies, e me u ngushtue nder

kufij permrenda Afriket. *Romakët* rroken mâa t' paren rasë qi u gjet, per m' u perzie nder punë t' permrendshme t' Egjiptit e kshtu e buer lirien e vet, pse mretnat e tii s' kjeen veç se sherbtorë t' pervujtë t' Romës, deeri saa n' vjetë 30 para K. hupi krejt per m' u ndrrue m' nji krahinë romake.

BKSH

II.

Grekt.

1. Vêndi i Greqies.

Greqija, ky vênd i vogel per t' hapët, por aq n' zâa nder kohna t' vjetra per kahë gjytetnija e aratimi i dituniivet e i hartiinavet, gjindet kahë jugu i siujdhazes ballkane, a sikuer mâa t' shumen u thirrte motit, *siujdhaze ilire,* e me arsye pse banorët mâa t' parë t' dheenavet t' sajë kan kênun Ilirt.

Gaadi t' gjith librat historijet kuer flasin mii Greqii t'vjeter, bashkojnë me atê edhe dy dheena qi vînë kahë veeri i sajë, njani n' krah t' leemit, *Thesalija* e tjetri n' krah t' prendimit, *Epiri.* E mirë, kta dy dheena s'kan kênun koomit e fisit t'Grekvet e sidomos i mrami; ket punë e dishmojnë vetë shkrimtarët grek t' asajë kohe s' vjeter, t' ciliët nder shkrime t' tyne kuer flasin permii kta dy dheena, i thrasin *barbar,* qi don me thanun *t' huej.*

Klimi i Greqies, per posë fort pak vêndesh, âsht i perkurmë e i butë; por tokë t' hapta per me vjeftun per bulqii kaa pak, edhe kto jo t' plleeshme, pse vendi i Greqies âsht bjeshkuer e nder kohna t' vjetra blegtorija shkote marë.

T' marrun e t' dhanun tregtijet nder ato kohna Grekt nder veedi kan pasun fort pak, pse malet e shumta paa udha e shti-

gje, ju bajshin pritë e i nalojshin; prejë ktej edhe veshtrohet psë Grekt s' kan mujtun me u bashkue e m' u permjedhun t' gjith fiset m' nji pushtede, por se i cilli fis sajote pushtede n' veedi ndermjet luginash e t' daame njana prejë tjetres prejë maleve e lumnave.

Bregu i Greqies, gjith i grapcuem prejë deednash, qi e rrethoinë n' trii ânë, sajon nji numer t' paanjehun gjinash, mangesh, sqelesh e limanesh, mje t'bâam per me i dhanë shkas lundries e me sajue nji popull lundrataar, sikuer kjeen pernjimend Grekt. Nji shumicë e madhe ishujsh qi gjindshim sidomos n' deed Egjee trimnojshin me dalë perjashta n'deed e me kapercye n' breg t' pertejshem, n' Anadoll, e kshtu me ju dhanun tregties me dheena t' huej, tregtii qi ju bite Grekve fitime t' mdhaja e ju shperblyete me teprii kuprrien e vêndeve t' tyne, qi s' mrrijshin me i knetë e me i kumë.

Grekt e paten thirrë vêndin e vet *Hellas*, por ky êmen nuk âsht fort i motshem e pat dalë voon, pse nder kohna t'lashta ky êmen s' u pat ndie aspak, tuej u thirre se e cilla krahinë vetum me êmen t' vet. Pik s' parit êmni Hellas kaa dalë prejë Thesalies, kû u gjindte edhe nji gjytet me at êmen; mandej u hap tuej perfshîmun krejt Greqien per posë Peloponesin, qi âsht krahina e jugut, por ne e mram permlodh edhe ket krahinë. Edhe êmni Grek i kje dhanun populli t' Greqies prejë Italvet t' vjeter, qi e muerren prejë nji fisit t' vogel qi u thirrte me at êmen.

2. Banorët mâa t' vjeter t' Greqies.

Banorët mâa t' vjeter t' Greqies, m' saa mund t' emtohet e mund t' dihet, kan kênun Pellazgt, t' nji trunkut e mâa mirë me thanë njinji me Ilir, qi paten banue nder dheena t' siujdhazes

ballkane e mâa pertej kahë veeri e per t' gjatë t' bregut t'Itales. Mandej Pellazgt a Ilirt kan kênun degë e atii trunkut t' madh koomesh, qi qûhen *Indo - Gjerman* a *Arjan*.

Ishujt e deedit Egjee, shum mot perpara se t' i pushtojshin Fenikt, paten pasun tjerë banorë, *Karejt* e *Lelegejt,* t'cillët, sikuer se *Herodoti* dishmon, flitshin t' quheten gjuhë t'Lidejvet, n'Anadoll. Ata mandej per kadalë kjeen bue prejë Fenikve e prejë Grekve e kjeen shterngue me kthye n' atdhee t' vjeter t' tyne, don me thanun n' Anadoll.

Homeri i quen Grekt *Ahejë (Akejë)*. *Helent,* me t' cillin êmen kjeen thirrë mâa voon, nder kohna historike, banorët e Greqies e t' koloniinavet, ishin t' ardhnn prejë Pellazgsh e prejë fisesh t' afershme me kta, por qi kishin pasë metun n' Azii, prejë kahë mandej, mâa voon, u dynden n' Greqii. Fiset mâa t' parat kjeen *Dorejt, Jonejt, Eolejt* e *Akejtë*.

Pellazgt, qi ishin t' dhanun vetum mas bulqijet e blegtorijet, tuej ardhun n' t' perpjekun me Fenik, t' cillët kishin pasë ngulun bûun nder t' gjitha ujdhazet e deedit Egjee e nder shum vise t' bregut t' Greqies, filluen me pasun t' marrë e t' thanë me Fenik e me njoftun dhanat e punët e tyne e me xânë prejë gjytetnies e araties t' yne, qi per ato kohna ishte bukur n' lulzim.

T' furunit e Fenikve e t' perziemit e tyne me ânas t'Greqies ishte plot me frigë per kta qi mos t' rrshitshin e mos t' bishin nen zgjedhë t' huej, por tuej u zhdrivillue e tuej perparue, i pshtuen atii rrezikut, pse u bâan t' zott e veedit e mjaft t' foort saa me nalue t' furunit e Fenikve, madje mâa voon, mujten edhe m' u shtrîimun nder ujdhaze t' deedit Egjee e me ngrehun koloniina t' veta mâa pertej, n' Azii.

Grekt xuen e msuen shum prejë Fenikvet, sikuer me punue metalat, me çilë xehe, me goditë lundra a anija per me rrahun deedin. Prej ktej leu e rrodh thana e *Kadmit,* sikuer se ky erdh prejë Fenikijet e u msoj Grekvet hartet e luftës e hartet e pagjës shemlla t' xehevet e t' metalavet qi xuen me punue e t'shkrimit qi muerren prejë Fenikvet e qi kta mandej kishin pasë marë prejë Babilonasvet.

Kuer mâa voon Grekt xuen me njoftun Egjiptjant, me pasë me ta t' perpjekuna tregtijet e me jau marrë vesht gjytetnien e aratien e madhe qi kishin, filluen mos me ju dhanun mâa randsii t' madhe Fenikve e kshtû me qitë gaadi n' harres thanen e Kadmit, per me trillue tjera thana, sikuer ato t' Cekropit e t' Dana-ut, qi prejë Egjiptit prûen gjytetnien; e me njimend, pse Fenikt kan pasë kênun shkuesat e misitat e gjytetnies t' Egjiptit e t' Babilonies.

T' perpjekunat me Fenik jo vetum prûen e shtîen faren e gjytetnies, por ngallmuen edhe ndrrime t' mdhaja nder besime t'Pellazgvet, qi sikuer se t' gjith fiset e popujvet arjan, adhrojshin vetem fuqiit e natyrës. Besimet e reja ja mathen Grekt hyjniivet t' veta, qi vjerrshetarët mandej hijeshuen e prejë kahë duel aj nderlikim i bukur prrallash, qi kje thirrun Mithologii nder mote t' voonshme.

3. Pushtede t' kohnavet prrallore.

Historija e kohnave t' para t' Greqies âsht e rrethueme me thana e thaça plot me prralla, por nen t' cillat gjindet nji thalb t' vertetet. Nder gjytete e pushtede maa t' vjetra qi fillimin e godies s' tyne e kan nder kohna prrallore janë per t' u per-

permendun nji kto: *Orkomeni, Thebeja, Athena, Argu (Argos), Mekenja* e *Sparta*.

1. *Orkomeni*. - Prejë Thesalies u dynden Minjejt n' Beotii, kû themeluen gjytetin *Orkomen;* e pse nder stinë t' shiinavet Beotija u ndrrote krejt n' kneta, Minjejt dijten me e teer, tuej diftue se nuk ishin paa nji farë aratijet. Nder kreshnikë mâa n' zâa t' thanavet t' tyne pat kênun *Jasoni,* qi mas atyne thanash pat kênë prîisi i *Argonautvet,* t' atyne qi per deed u nisen per vende t' hueja per me ngadhnjye *bashken e artë.* Qe se si prrallat e tyne e diftojshin ket ndollii.

Friksi, i biri i *Athamit,* t'mretit t'Minjejvet, do t'ju truete Zojzit Hyy per me largue t' thaatit, qi shkrumote n' at kohë vendet e Minjejvet n' Thesalii. Por Friksi me t'motren, *Hellen,* iku neper ajr kaluer nji verganit me bashke t' artë, qi e âma *Nefele* (Rêja) e perbuzun e e bueme prejë t' shoqit, ju kishte pasë gjetun. Tuej ikun, Helleja u rrxue e raa m' njat deed, qi mandej u thirr prejë êmnit t' sajë *Hellespont (Dardanelet* e sotshem); por Friksi mrrijti n' dhee t' Kolkit, qi u gjindte kahë t' leemit e *Pontit Euksinus* (Deedi i Zii), e atje verganin e bâni flii e bashken e artë ja dha per dhuntii mretit t' atii dheut *Aetit*.

Kuer njatje mâa voon Jasoni per t' drejtat qi kishte deshi me marrë sundimin mii Minjej, kta i lypen qi t'ju kthete bashken e artë; me ket good kishte per t' mujtë me hypun n' shkam t' mretnies, qi e marshtrote e e tkumte kujdestari i tii, *Pelja*. Jasonit s' ju trêm syni e trimnisht u bâa gaadi me ja hîmun ksajë punë, por lypi ndimen e kreshnikvet mâa n' zâa t' asajë kohë, qi s' u kurspen m' u bashkue me tê; nder kta mâa t' permendunit kjeen: *Herakli, Kastori, Polluksi, Meleagri, Theseu* e *Orfeu*. Anija me ata u nis prejë *Jolkut* (prejë gjytetit

t'sotshem *Volo,* sqele mii mang t'quhetit êmen n' Thesalii) kje thirrë *Argo*. Mas rreziqesh qi vuen, mrrîjten n' dhee t' Kolkit, por mreti Aeti s' ju dha bashken e artë per paa krye mâa parë do vepra shum t' vshtira, nder t' cillat Jasoni do t' kishte lanun kryet, mos t' i ishte gjetun per ndimë *Medea,* e bija e mretit, me mnjia t' veta. Me ndimë t'sajë Jasoni vodh bashken e çmueshme, qi u gjindte m' nji pyell, kû e ruete nji drangue e, me Medeen bashkë, iku e erdh n' atdhe t' vet, n' Thesalii.

Kjo thanë e larueme me shum prralla t' hieshme na tfaqë udhtimet e para qi paten bâa Minjejt mii deed e mandej shemllen fuqiinat e natyrës, qi Minjejt, si popull Pellazgsh, hyjnuen. E me njimen Zojzi qi lypte me i true Friksin shemllen t' thaatit qi shkrumon; Nefeleja qi gjeen verganin me bashkë t'artë qi hypë atje nalt n' qiell, shemllen reet qi bijnë shiin prejë anavet t' leemit, prejë Jasonit.

2. *Thebeja.* Permii t' ngrehun t' ktii gjyteti, qe se çka tregon thana e *Kadmit* e permii gjindii t' ktii ajo e *Oedipit.*

Kadmi, i biri i mretit t' Fenikvet Agenor, tuej kerkue t' motren, *Europen,* qi Zojzi kishte pasë grabitë, erdh n' Greqii, kû e rrëete shpresa se do t' a gjëetë. Por orakulli i Delfit, qi aj e pveti per me e qitë n' udhë, e qortoj mos me e kerkue mâa; atëherë Kadmi u nal n' Greqii e themeloj *Kadmeen,* shat qi kje fillimi i Thebes. Prejë çka mund t' nxieret prejë ksajë prrallë, do t' besohet se Fenikt themeluen nji kolonii prejë kahë erdh e u ngreh mandej Thebeja, e cilla kishte shtatë dyer t'shugurueme planetavet prejë Fenikvet t' adhruem per hyjnii.

Thana e Oedipit na tregon ngulmin e zii, qi e gjet barkun e Kadmit. — *Laji,* nji nder mâa t' parë nipa t' Kadmit e mret mii Thebe, kishte pasë prejë Orakullit se kishte per t' gjetë deken neper dorë t' birit. Per me pritë ket mnerë t'habinueme i shporoj

kamët t' birit, qi i kishte pasë lee prejë t'shoqes, prejë *Jokastes*, mandej e qiti jashtë n' uzdajë qi t' diste paa e mytun me dorë t' vet. Por robi, t' cillit i kje urdhnue t' tretunit e fmies, prejë dhimet, ja dha nji bariuf e ky ja çoj mretit t'Korinthit, *Polybit*, i cilli s' kishte fmii. Fmija, prejë kamve qi ju kishin pasë aajun, kje thirrun *Oedip*. Massi Oedipi u rrit e muer vesht se s'ishte i biri i Polybit, pvëti orakullin e Delfit mii t' leem t' vet e i kje pergjegjë se kishte lee n' hyell me mytun t' aan e me marrë t' âmen per grue. Per me ju ruejtun ktii fatit t' mnershem mendoj m' u largue prejë Korinthit, kû êmtote se do t' jetojshin prindja e tii, e u nis per me vojtun n' Thebe. Udhes u ndesh me t' aan, qi s' e njifte, e qi po bâte udhë mii nji qerr tuej i prîmun nji kasnec; udha ishte e ngushtë e pse kurrnjani s' i lishote vend tjetrit u kapen nder veedi e i biri, paa e dijtun, mytin t' aan. Massi mrrîni Oedipi n' Thebe, pshtoj gjytetin prejë nji rrezikut t' madh, prejë nji kulshedret; per shperblim t' ksajë ndeer i kje dhanë per grue mretnesha e vejë, don me thanë e âma. Mas saa motit raa nji murtajë n' Thebe, per me gjetun pshtim kje pvetun orakulli i Delfit qi pergjegji se per pshtim t' popullit do t' u ndershkote vraasi i Lajit. Tuej rrmue per t'hetuem t' vraasit, u diktue se kush ishte Oedepi. Jokasteja, e âma e e shoqja, prejë disprimit u vuer e Oedipi verboj veedin; kje qitë jashtë e bue prejë t' birvet t' vet, *Eteoklit* e *Polyniçit;* vetum e bija, *Antigonia,* nuk hoq dorë prejë t' et, tuej i prîi dhee n' dhee deeri saa gjet pushim n' pyell *t' Eumenidvet,* n' Koloon, afer Athenet.

Por nâma e t' et xûni t' birt. Polyniçi kje perxânë prejë t' vllaut, por mandej ktheu me shtatë kreshnikë m' zâa; rrethoj, por kot, gjytetin e Thebes deeri saa t' dy vllazent myten shoqi shoqin. Edhe e motra e tyne, Antigonia, pse kishte pasë

vorrue t' vllaan, Polyniçin, tinëz, kje mytun prejë t' ungjit, *Kreonit,* qi kishte pasë shtîi n'dorë sundimin e mretnies. Edhe shtatë kreshnikët sosen t'gjith t'mytun, vetum t'birt e tyne, *Epigonejt,* njatje mâa voon msyen Theben e e mueren.

Kjo thanë perflitet edhe nder Shqyptarë, vetum me nji ndrrim t' vogel. Ishte Oedipi tuej ndêjuu m' nji qellii t' pellazit mretnuer bashkë me nji dashamirë, t' cillit po i tregote ndolliinat e jetës s' vet. E âma, por edhe e shoqja, tuej perkundun fmien e vet, u gjindte m'nji qellii tjeter per brîi e ndijte krejt se çka u flitte; prejë atyne fjalve kuptoj e diktoj mneren e madhe. M' at hov, thohet, pikuen strehët e pellazit gjak, ndersaa Jokastja i kndote fmies, tuej e perkundë: *Oo, Oo, flijë, o êm biir, biir e vllaa i t' yt et.*

3. *Athena*. — Edhe ndertimi i Athenës âsht rrethue me thana, nder t'cillat mâa e vjetra thotë se Çekropi kje mâa i pari mret mii Athenë. N'kohë t'tii *Poseidoni,* hyu i ujnajvet, e *Athena,* Hyjnesha e dijes, ishin kapë nder veedi se kuej do t' i perkitte A*kropoli*, shati i gjytetit. Poseidoni me terfurk t' vet i mshoj tokës e bunoj nji gurrë ujit t' njelmë; per kundra Athena muell ullînin e bekuem. Kuer hyjniit u mlodhen per me daa at t'degame, Çekropi duel para tyne e aq bukur ju tfaqi t'mirat qi vêndi kishte pasë prejë hyjneshet Athenë, saa ata e daan se t' drejtat mii Akropoli i kishte fitue Athena; prejë ktej gjyteti muer êmnin e ksajë hyjneshë. Thanat mâa t' vjetra e bijshin Çekropin sikuer ânas t' vêndit, por mâa voon e bâan t' ardhun prejë Egjiptit e prûes i gjytetnies egjiptjane n' A*tikë*, n' dhee kû ishte ngrehun Athena.

Nji trashegues i voonshem i Çekropit pat kênë Theseu, qi per mas Heraklit, kje majtun e nderue per mâa i permênduni kreshnik komtaar i Grekvet. Aj kje qi dheen e Atikës e per-

mlodh m' nji pushtede; mandej mujti *Amaconet*, qi paten kênë graa ushtare e sherbtoret e Hyjneshës *Astarte*, t' Zojës Hânë, mas besimit t' Fenikvet e qi kishin pasë kênë shtye deeri afer Athenet; ne e mram pshtoj atdheun e vet prejë nji traminet t' pergjakshme qi do t' i laate me njers *Kretës*. Per kto e tjera trimniina qi veproj, la êmen t' paadekshem.

4. *Argu, Mikena* e *Sparta*. — Thana shênjon sikuer mreten mâa t' parë mii gjytet t' Argut *(Argos)* nipat e *Danaut* t' ardhun preje Egjiptit, prejë gjindies e prejë barkut t' cillit duelen mâa t' permëndunit kreshnikë, si *Perseu* qi ngrehi gjytetin e *Mikenës* e *Herakli* mâa i madhi kreshnik, per t' cillin levdohej e mburrej koomi i Grekvet t' vjeter. Por kjo gjindii mretnore, mâa voon, buer fuqii e pushtet e n' kamë t' sajë duel nji tjeter, gjindija e *Pelopejvet*. Atloshi i ksajë gjindii kje *Tantali*, qi banote afer malit Siqyl, n' Frigje n' Anadoll, me dy dielm *Pelopin* e *Niobin*. Tantali kishte gjetë hiir para hujniivet, qi shpesh i gostitte, por prejë llaset qi kishte marrë prejë tyne, rrshiti n' nji faj t' habinuem, pse vodh prejë tryeset t' zotavet *Nektarin* e *Ambrozien*, dyy pjje hyjnore, qi vetum hyjniit pijshin mandej, ju zbloj njersvet mshehsiinat e tyne e ne e mram mrrîni me mytë t' birin, Pelopin, mishtë e t' cillit jau trajtoj per hae hyjnavet. Zojzi e ngjalli Pelopin e mytun e t' et, fajtorit, i dha nji ndershkim t' mnershem. Mas ksajë pune Pelopi duel prejë Anadollit e vojt me ngulun bûunin e vet kakë jugu i Greqies, m'at krahinë qi prejë êmnit t' tii kje thirrun *Pelopones* e mii t' cillin sundoj. Pelopi pat dy djelm, *Atreun* e *Thyestin;* per rrêng t'ktii t'mramit, ju hîni nder veedi nji mnii e madhe. Atreu per me shfrye kundra t' vllaat per dhunë qi pat, i qiti me hanger misht e t' birit, qi i mjeri e hanger paa dijtun gjâa. Por mâa voon Atreu gjet nji dekë t'mnershme neper dorë *t'Egisthit*, t'birit t'Thyestit. T'birt

e Atreut, *Atridejt*, kjeen *Agamemnoni*, mret mii Mikenë, e *Menelau*, mret mii Spartë.

Prejë ksajë thanë veshtrohet se edhe tjera fise erdhen prejë Azijet per m' u perzie me ânas t' Greqies, me Pellazg.

4. T' dynduna t' disaa fisesh e ndrrim banash t' tyne.

Pushtedet e themelueme mas thanash, qi u diftuen, nder kohna mâa t' voonshme ndrruen bukur shum prejë t'dyndunash, qi bâan disaa fise. Mâa t' parët, qi xuen m' u likundun, kjeen *Thesalt*, fis i vjeter fort, qi bûunin e paten pasë n' Epir. U ngrehen prejë dheut t' tyne, tuej marrë udhë kahë t' leemit, per m'u ngulun m'at dhee, qi mandej prejë sîsh kje qûjtun *Thesalii*. Anasit e lashtë t' ktii dheut, *Beotejt e Dorejt*, prejë se s' mujten me durue parien qi mueren mii ta t' huejt e ardhun, laan vendin e vet per m' u djergë kahë jugu, t' parët n'at krahinë t'Greqies, qi mas êmnit t' tyne u thirr *Beotii;* tjerët, Dorejt, meten mâa kahë veeri, m' at copë dhee, qi u êmnue prejë sîsh *Doris*.

Beotejt e Dorejt nder vênde t' reja kû u ngulen, u bashkuen me ânas qi gjeten, me ata lidhen besë e vûen nder veedi do goode, nder t' cillat t' parat kjeen kto: Kurrnji fis Hellensh nuk do t' guxote me i prishë tbanat tjetrit, e kurrnji gjytet Hellensh nuk do t' mujte me i pree ujin tjetrit n' kohë t' luftës nder veedi. Per me forcue ket besë t' besatuemt u mlidhshin krye saa motit per me kremtue hyjniit, qi z' bashkut adhrojshin; kerthîza e atyne t' kremevet, qi kjeen thirrë *Amfiktionii*, ishte *Delfi* n' zaa per nderim e adhrim t' *Apollit*, t' hyut *Diell*. Amfiktioniit, qi u mlidhshin krye saa motit, vijten per t' njehun t' vjetve nder t'besatuem, t' cillët paan nevojen me gjetë nji êmen per t' u thirrë

z' bashkut. Ky êmen kje *Hellen*, qi n' fillim perfshîite vetum t' besatuemt, qi merrshin pjesë nder Amfiktioniina; por per kadalë ju perhap krejt fisevet greke.

Per massi dheu Doris, kû u ngulen Dorejt, ishte teper i ngushtë, nji çetë e madhe prejë sîsh u shterngue me kerkue tjera tbana e u dynd kahë jugu, n' Pelopones, njatje ndoshta rreth vjetit 1104. Mas thanash prîisat e ksajë çete kjeen tre vllazen *Temeni*, *Aristodemi* e *Kresfonti* prejë barkut t' Heraklit, t'cillët sikuer trashiguesa t' ktii, çuen peshë t' drejtat e motshme mii Pelopones, prejë kahë t' parët e tyne, nipnija e Heraklit, kjeen bue prejë Pelopejvet. T'bashkuem me *Etolejt*, qi banojshin per brîi t' tyne, kahë prendimi, prejë sqeljet. *Naupaktus* kapercyen deedin e raan n' Pelopones, tuej shtîi n' dorë pik s' parit dheen *Elis*, qi ju met Etolejvet, pse mâa shum. Mandej tuej marrë per t' gjatë t' lumit *Alfeus*, kaluen neper dhee t' *Arkadies* e u futen n' *Mesenii*, n' *Lakonii* e n' *Argolis*, qi i pushtuen e i daan nder veedi, tuej qitun short. Akejt qi deeri m' atëherë kishin pasë zotnue mii dhee t' Peloponesit, massi u munduen kot me i pritë Dorejt, u çuen edhe ata per me dalun tjerakahë per mos me ndêjun nen sundim t'huejvet, e vojten mâa kahë veeri i Peloponesit, n' at dhee qi prejë tyne kje qûjtun *Akajë*. Edhe ânasit e ktii dheut, *Jonejt*, preje t' ardhunit e Akejvet, u ngushtuen me ikun e vojten n' Atikë, kû jetojshin tjerë Jonej. N' ket mëndyrë tuej u dyndun fiset prejë njanit vênd m' tjetrin e tuej u shtye nder veedi, krejt Greqija, per posë Arkadies, ndrroj banorë.

5. T' dalun fisesh greke per jashta.

T' dyndunit e Dorejvet n' Pelopones, tuej trazue fiset tjera, shterngoj shum nder Grek me marrë udhë per perjashta e mâa teper per ujdhaze t' deedit Egjee e per Anadoll.

Fiset qi duelen per jashta kjeen:

Eolejt, qi t' bashkuem me *Akej* duelen tuej lundrue kahë veeri t' leemit; ngulen koloniina nder ishuj *Tenedos* e *Lesbos*, tuej ndertue n'ket mramin gjytetet *Mitelene* e *Methymna*, e n'breg t' Anadollit,kû ngrehen *Cym en* e *Smirnin*, qi mâa voon raa n' dorë Jonejvet, me t' cillët u mush.

Jonejt duelen mâa teper prejë Atiket e u ngulen nder shum ishuj t' deedit Egjee e n' breg t' prêndimit t' Anadollit, kû u shtien themel dymdhetë gjytetevet, nder t' cillat mâa n'zâa kjeen *Foçea, Efesi, Mileti*, qi z' bashhut lidhen besë. Prejë Miletit duelen Jonejt mâa pertej deeri n' breg t' deedit t' Zii, kû prejë tyne u pertrien tjera gjytete. Koloniinat e Jonejvet n'Anadoll aq lulzuen me dije, me vjerrshii e nder harte saa mos me ja pasun aspak lakmii atdheut, qi kishin lanë e mueren aq zâa t'madh saa me êmen t' tyne kjeen mâa voon thirrë krejt koloniinat greke ç' farë do fisit t' Anadollit.

Dorejt mueren kahë juge-prendimi i Anadollit e prejë tyne u ndertuen gjashtë gjytete, nder t' cillat donë permendun *Halikarnasi* e *Knidi*. Edhe n' ishull t' Kretës vojten Dorejt, kû u zbruen me ânas, qi ishin t' nji fisit t' afershem me ata.

6. Lufta e Trojës.

(Rreth vjetit 1194–1184 p. K.)

Mas thanash t' vjetra qe se si tregohet kjo luftë e permêndun. Prejë Anadollit, tuej lundrue mii deed Egjee, erdh nji herë n' Pelopones nji prenk, êmnit Paris qi ishte i biri i *Priamit*, t' mretit t' *Trojës*, t' nji gjytetit m' at krahinë qi u quete ateherë Mesii e sod Bigë, shi njaty kû gjindet *Hisarliku*. Parisi kje pritun bukur mirë prejë mretit t' Spartës, *Menelaut;* nji ditë kuer

mreti u largue shpijet per do zyre t' veta, tuej lânun mikun e gostin vetum, ky, tuej hanger buken e tuej permyzun kupen, grabiti t' shoqen e Menelaut, t' bukuren *Helenë* e, tuej plaçkitë visarët mâa t' çmueshem t' pellazit, hypi n' ânii me tê e u nis per Anadoll, n' Trojë. Kuer Menelau u kthye ke shpija e muer vesht trathtien qi i kishte luejtun gosti faqezii, u terbue prejë idhnimit e tjeter s' perbluete n' mende t' vet veç se si me e shperblye ket dhunë e me ngâa me nxierrë gruen e vet prejë duervet t' paabesit. Shum mretna e bij mretnash t' rretheve t' Greqies ngaan n' ndimë t' Menelaut, pse dhunen e tii e mueren edhe per dhunë t' gjith Greqies, por kjeen joshë e ngashnjye edhe prejë uzdajet t' piaçkës, qi do t' bâjshin n' Trojë. Sqelja *Aulis*, n' Beotii, u shênjue per t' mledhun t' besatuemvet, e qe s' vonuen me mrrijtun me çeta t' veta *Menelau* me t' vllaan *Agamemnonin,* mret mii *Mikenë; Diomedi,* t'cillin rreziqet mâa t' mdhaja n' vênd qi me e turritë, maa teper e joshshin; *Ajaksi* prejë *Salaminet* e *Ajaksi* prejë *Lokrit; Patrokli* e *Filokteti* prejë *Thesalijet* e tjerë kreshnik t' permêndun e permii t' gjith tjerët i paa-shemri per fuqii e trimnii *Ahilleu,* mreti i *Myrmidonve* t' Thesalies, per urtii e rysnii *Odiseu (Uliksi)* mreti i *Ithakës* e *Nestori* i lashtë prejë *Mesenjet.* Permii ushtrii greke t' foort nji qind mii ushtarësh e me njimii e dyqind anija muer kryeparien Agamemnoni, si mâa i madhi mret nder t' besatuem, por tuej i dhanun dorë t' liir se t' cillit priis mii çeta t' veta. Ushtrija ishte gaadi per t' u nisun, por nji eer qi frvete perspjek nuk e lête m' u nisun: ky nalim kje besue per i kobshem e me nji herë kje pvetë orakulli, qi tha se u lypte per flii gjaku i Ifigenjes, z' bies s' Agamemnonit. Edhe i ati, saado per zêmer t' tii flii e mnershme, e fali gjakun e t' bies. Ndersaa po u bâjshin gatimet per flii, nji hyjneshë, Zoja A*rtemisë* e pshtuell

vashen e mitun m' nji rêe t' hollë per me e marrë me veedi, tuej lanun n' kamë t' sajë nji kapruell, qi ju true hyjniivet per me fitue ndjesë e perdelim prejë tyne. E me njimênd me nji herë ndrroj era, ânijat çuen velat per Anadoll, kû z' vonuen me mrrijtun. Por i lishoj zêmra Grekt kuer paan Trojen kû u gjindte Helena e visarët e gjakuem, rrethue me lethe t' nalta e forcue nder t' tana ânet me purâj, kû nji ushtrii e madhe nen urdhen *t' Hektorit,* djalit t' madh t' Priamit qi per trimnii s' ja lishote kuej udhen, ishte gatue me i pritë anmiqt. Prejë se ushtrija greke ishte keq per nozull gojet, ju dote m' u shperdaa çeta çeta nder krahina t' atyne rrethevet e deeri nder ishuj tuej bâa plaçkë. Ushtrija tjeter qi ngujote gjytetin, teper e ligshtueme per me i qindrue anmikut qi u turrte prejë per s' mrêndit, u largue lethevet, tuej lanun nji olok bukur t' gjanë ndermjet t' ktyne e t' lamës s' vet, qi e forcoj me stome dheut e me ksolla t' godituna me ânija qi hoqen prejë deedit. N' at olok t' gjanë, qi daate t' ngujuemt prejë ngujimtarvet, u ndeshshin shum herë trimat e dyy lagjevet nder syy t' ushtriinavet, qi paa bâamun zâa, rrishin me paa luftimet e atyne trimave mâa t'shumen e herës mii qerre t' vogla t'ngrehuna prejë nji a dy kualsh. Armët e tyne ishin patershana, shpata, çamakë e zhgjeta; per rojë, per posë shytit t' veshun me likurë t' trashë buejsh, perdorojshin edhe t' mathuna t' hekurta n' parzem e n' kryе. Kuer mirrshin fund kto luftime t' posaçme, ushtriinat tuej msye per me marrë t' dekunin qi mos t' bite n' dorë t' anmikut, u kapshin nder veedi, per me i dhanë besë mandej njana tjetres per me vorrue t' dekunt e me marrë pushim per luftime tjera. N' ket mndyrë lufta shkote gjatë paa marrë kurr fund.

Ahilleu, mâa i madhi kreshnik i ushtriinavet greke, per dispjek qi kishte me tjerë prîisa, s' mirrte pjesë nder ato luf-

time, ndersaa Hektori korrte mâa trimat nder Grek; vetum kuer ky myti Patroklin, maa t' dashtunin e Ahilleut, vetum atëherë ju testiir zemra e si i terbuem ngitte andej e kendej deeri saa gjet Hektorin; u ndeshen bashkë me furii, por Ahilli duel fitues tuej e marrë gjakun e mikut, por mâa voon edhe aj kje mytun prejë nji zhgjete qi i ferfilloj Parisi.

Kishin kapercye dhetë vjet me kso luftimesh e Grekt ishin merzitun e lypshin me kthye nder shpija t' veta; por edhe nji herë per t' mramen msyen kundra giytetit e ju duel n' faqe, por vetum me dredhii t' Odiseut. Ky shtîni me goditë nji kaal vigâa drunit, n' bark t' cillit, neper nji derë t' mshehtë, hîni vet Odiseu me Menelaun e me tjerë burra. Ushtrija greke mandej i dha zjarmin lamës s' vet e hypi nder ânija, sikuer t' dote m' u nisë per atdhee. Trojant, i madh e i vogel, n' uzdajë se pshtuen prejë t' ngujuemit, u turren jashta gjytetit e u grumulluen me paa at kaal qi kishte pasë metun vetun n' mjedis t' lamës anmike e nuk kuptojshin se çka dote me shênjue.

Kuer qe disaa barii trojanas po bjen t'zânun rob nji Grek êmnit *Sinon,* tjerët e rrethuen me e pvetun mii at kaal. Sinoni, qi ishte i marrun vesht me dredhii t'Odiseut e kishte lânë vetë m'u zânun, u mundote me bishtnue me fjalë si mos me dashtë me diftue t'drejten, por te e mramja si i joshun prejë uzdajësh e zotimesh t'mira, qi i bâan Trojant, filloj me folë, tuej diftue se Grekt, qi ishin nisun per atdhee t' tyne, kishin perpara trajtue at kaal per me shperblye dhunen, qi Odiseu e Diomedi kishin pasë punue kundra hyjneshës, pajtores t' Trojës, qi kshtû t' mujshin me bâa nji udhë t' marë. Por orakulli, qi kishte folë neper gojë t' priftit, kishte pasë diftue se per n' hîftë aj kaal unjii paa u prishë n' gjytet t' Trojës, kjo kishte per t' mujtë e zotnue mii t' gjith popujt per rreth. Atëherë Grek, per t' shtîime t' Odiseut,

kishin goditë kalin aq t' madh per mos me e xanun dyert e gjytetit e kshtû mos t' u vertetojshin parathanet e orakullit. Trojant u mashtruen e i besuen ksajë dredhii, t' gjith, bura e graa, u çuen per me e bartun kalin unjîi permrênda gjytetit, tuej prishun nji copë leth, deeri saa e shtîen e e vnduen perpara tempullit t' hyjneshës, t' pajtores s' tyne.

Saa e gzueshme pat kênë dita aq e mnershme u bâa nata. Ndersaa krejt populli paa farë kujdesit kishte raa n'gjum t'rândë, Sinoni, tinzisht, tuej u pervjedhë, vojt e çili deren e mshehtë n'bark t' kaalit, prejë kahë duelen burrat grek, qi tuej mytnn paa bâa farë zânit rojtarët e dyervet t' gjytetit qi flîishin, i çilen ato dyer e u rrasen. Grekt permrênda Trojet, tuej plackitë, tuej mytë e tuj dhanun zjarmin n' kater ânë atii gjytetit, qi z' vonoj per m' u bâa nji grumull rrênimesh t' shkrumueme prejë zjarmit e e t' kuquna prejë gjakut. Fort pak kush pshtoj e nder kta *Enea* nji burrë i mirë e i bekuem, qi tuej paa shpien e vet se e muer zjarmi, kapi t'aan e vet plak, *Anhisin,* tuej e barte n' shpinë, e per doret t' birin, *Askanin* e vogel, mujt me pshtue prejë atii mjerimit, tuej ikun. Mas shum ravgimesh mrrini n' Itale. Por edhe shum nder Grek e sidomos Odiseu, u ravguen per shum mot perpara se me mrrijtun nder vênde t' veta.

Luftimet kundra Trojet na i kaa lânë t'pershkruem me t'bukur hollii hartijet vjersherake i madhi vjershetuer grek *Homeri.*

Fort pak t' verteta historijet gjinden nder kto thana; vetum mund t' besohet se t' ngulunit e koloniinavet greke n' Anadoll ndolli me kundershtime e lufta t' giata me ânas t' atyne dheenavet e fitimet, qi ne e mram bâan Eolejt e Akejt nder rrethe t' Trojës, i dhaan shkak t' trilluemit t' thanavet t' asajë luftë.

7. Sparta.

Nder pushtede greke qi fillin e tyne e paten nder kohna prrallore, dyy nder ato duelen mii tjerat, saa historija e tyne permledh krejt atê t' gjith popujvet marë t' Greqies. Kto dyy pushtede kjeen *Sparta* e *Athena,* e para fisit t' *Dorejvet* e tjetra t' *Jonejvet*. Per ligjtarë t' permêndun qi paten, per fuqii qi mueren per tokë e per deed, mujten kto dyy pushtede, se e cilla tuej u mundue per veedi, me fitue kryeprisien mii t' gjith tjerat a sikuer thohet me fjalë greqishte me pasë *hegemonien* mii tjerat. T' ndertuemt sundimtaar t' ktyne dyy pushtedevet kje krejt i ndryshem, pse Spartajt qindrojshin me ruejtun doket, shprehiinat e ligjët qi kishin trashigue prejë t' parvet, e me njimênd mujten me i majtun me qinda vjetsh, ndersaa Athenejt lakmojshin punë t' reja e tuej shkue ndrrim mas ndrrimit, sikuer e lypshin nevojët e kohës, ndrruen paa prâa formë sundimit per me sajue ne e mram nji pushtede t' liir, tuej u ngrehun n' rrepublikë.

Kahë jugu i Peloponesit a sikuer mâa voon u thirr *More,* n' breg t' lumit *Eurotas,* u gjindte nji gjytet i vjeter paa lethe, paa dyer: ishte *Sparta,* kryegjyteti i asajë krahine qi u quete *Lakonii,* por edhe *Lacedemon*. Kuer t' nipat e Heraklit, t' fisit t' Dorejvet, pushtuen Peloponesin, sikuer kemi diftue, Lakonija i raa n' short *Aristodemit* e mandej t' birvet t' tii binjokë, *Prokleut* e *Eurysthemit.* T' dy sunduen bashkë e Sparta pat per herë dy mretna, njanin prejë barkut t' Prokleut e tjetrin prejë atii t' Eurysthemit. Dorejt, si ngadhnjyesa e urdhnuesa t' vêndit, kjeen thirrë *Spartâj,* e prejë Spartet snndojshin krejt vendet qi

kishin pushtue. Per posë Spartâjvet, sikuer Dorej, u gjindshin permrênda Spartet edhe dyy tjera klasë banorësh: 1. *Perioekejt,* ânasit e vjeter qi ju paten shtrue me vullnet Dorejvet e kshtû kishin mujtë me majtë tokët e veta e me tjerë Spartâj, pagujshin traminë e sherbejshin n' ushtrii, por s' mujshin me marrë pjesë nder zyre t' sundimit. 2. *Helotejt,* qi sajojshin klasen e perbuzme, ishin ata ânas, qi me armë n' dorë kishin kênë mundue me ju qindrue Dorejvet, por t' mujtun e t' shtruem kishin bjerrun jo vetum t' drejtat mii gjâa t' tyne, por edhe lirien e vet per me raa n' shkardhnii. Êmni i tyne thohet se vjen prejë gjytetit *Helos,* banorët e t' cillit mâa rrebt se t' gjith tjerët ju kundershtuen Dorejvet.

Dikuer mas saa kohet hîni degama e e çamja ndermjet Spartâjvet e njani nder mretna kje mytun. Deeri m' atëherë s'u gjindte kurrnji ligjë qi t' caktote t' drejtat e detyrët ndermjet t' mretnavet e t' popullit. Disaa shpija mâa t' forta kishin pasë mrrijtë n' begatii aq t' madhe, saa vetum ato trashigojshin krejt tokët e mâa e shumta e Spartâjvet jetote m' nji skam t' madh. Kjo gjetme e fshtirë ngallmote paa prâa parradiina e kryengritje me dam t' madh t' popullit, qi dishrote m' u vûe per rregull per me mujtun me jetue n' pagjë e n' qetii. Per me ja mrrijtun ktii qellimit populli ju suell *Likurgut,* qi ishte majtë prejë gjithkuej per nieri i dijshem e i urtë.

Likurgu, qi pat jetue rreth vjetit 800 para K., ishte pinjuell i Deres mretnore, e n' t' riit t' vet kishte pasë kerkue shum neper dheena t' huej, tuej raa neper ishull t' Kretës e neper Egjipt e gjithkund tuej rejtë t' ndertuemit sundimtaar se t' cillit dhee e popull. Ktii nierit praa ju suell populli i Spartës n' ngushtim t' vet, por edhe i kshilluem prejë Orakullit. Likurgu poltisi luten e popullit e muer n' dorë t' ndertuemit e pushtedes, tuej majtun e

tuej forcue shprehiinat e motshme, e tuej vndue ligjë tjera per nevojë t' reja, sidomos per t' rritun t' kores s' ree, t' cillës i dha randsii t' madhe e me arsye, pse prejë sajë do t' dilte populli i rii.

Ndryshimet ndermjet Spartâjvet, si zotnuesa t' vendit, t' Perioekvet, si t' shtruem, e t' Helotvet, si shkardha, nuk i ndrroj; kshtû edhe la si perpara dy mretna prejë Deret t' Heraklejvet, qi do t' kishin frênin e sundimit, tuej permledhë rrânjet mâa t' mdhaja nder duer t' tyne, do t' i prîishin ushtriinavet nder lufta e, n' kohë t' pagjës, do t' kryeshin zyret e nalta t' priftnies. Fuqija e mretnavet n' kohë t' luftës ishte e madhe fort paa farë pêngimit ndersaa n' kohë t' pagjës ishte e pêngueme prejë ligjësh t' caktueme. Per brîi mretnavet u gjindte *Gerusia,* don me thanë nji kshiill njizet e tet vetësh, t' cillët do t' kishin mushë 60 vjet e u zgidhshin, per saa t' ishin gjaall, prejë 28 ortavet nder t' cillat u daate populli spartân. Mretnat kishin kryeparien mii ket kshiill, qi do t' u perkujdeste per t' marshtruem e t' tkumun t' pushtedes, do t' shoshitte ligjët e reja qi nevoja i lypte e qi mandej do t' ju shtrojshin mledhies popullore, *halies.* Se i cilli Spartan, qi kishte mushun 30 vjet merrte pjesë n' halii, qi u mlidhte mâa teper n' hânë plote. Permii t' gjitha punët, qi a prejë mretnavet a prejë Kshillit ju shtroheshin mledhjes popullore, kjo s' kishte t' drejtë me i rrahun e me i shoshitë, por vetum a me i pelqye a me i perbuzë. Per posë kshillit t' pleqsies duel edhe nji tjeter pêsë vetësh, qi u qûejshin *Efora,* don me thanë shtjertuesa. S' parit pushtedi i Eforavet pat kênë i vogel vetum nder do punë gjygjit, por mâa voon erdhen tuej e shtrîe fuqien e tyne, tuej u bâa shtjertuesa mii shprehiina e doke t' gjytetasvet, mii t' rritun t' kores s' ree, mii rranje t' zyrtarve, me nji fjalë paten kênë majtun si rojtarë t' ligjvet e do t' ju pergjegjte jo vetum se i cilli gjytetas, por deeri vetë mretnat.

Likurgu u mundue, per saa mujt, me prûe njinjisii kahë gjâja e pasa nder gjytetas qi t'u pertrîite mitunii jetimit e shprehiinash; n' Spartë z' do t' u gjindshin, mas mêndimit t' tii, as t' begatë as t' vobegë, e, per me ja mrrijtë ktii qellimit muer me rregullue t' daamit e tokvet; ndandmii bashtina t' mdhaja kjeen daa nder Spartâj, si zotnuesa, e tridhetë mii mâa t' vogla ju kjeen dhanë Perioekejvet. T' gjitha shpijat spartane mueren kaa nji bashtinë t' njinjishme, qi mund t' a punojshin si t' ju pelqete, paa farë pêngimit, por as s' mund t' a daashin, as t' a shitshin, por unjii do t'i shkote per trashigim t'paraleemit djalë. Edhe me tregtii z' do t' u begatojshin Spartâjt; t' marrët e t' dhanunit me t' huej kjeen nalue e t' hollat arit e argjandit kjeen hjekë e n' vênd t' tyne kjeen pree t' holla t' hekurta, qi per me folë mirfillit, do t' u thirrshin *t' trasha,* pse ishin aq t' mdhaja, saa per me bâa vjeften e dyy lirave t' ona u dote nji qerr me i bartë e n' shpii nji qjuur i posaçem per t' i ruejtun.

Leçiinat qi mos me pasun t' perpjekuna tregtijet me t' huej, naluen shum punë, pse mâa nuk libote nder sqele t' Spartës kurrnji ânii tregtare; n' Spartë s' u paan mâa hartarë e tregtarë. Me kto leçiina kaq t' randa qellimi i Likurgut kje me pritë t' prishunit e dokevet e t' shprehiinavet t' egra, po, por qi sajojshin nji popull t' foort e trim.

E lypte nevoja qi Spartâjt t' ishin t' foort e per herë luftarë t' gatuem, pse vetum me fuqii t'krahit e t' armvet do t' qindrojshin m' at dhee qi kishin shtrue me fuqii t' armvet e kû jetote nji popull per numer shum mâa i madh se ata e qi i shikjote me syy anmiksijet. Ket nevojë e kuptoj Likurgu e per ket arsye gjith t' ndertuemit e ligjvet rrihte e shkrepte se si t' dilte Spartani i foort e trim e i zoti me i bâa ballë ç' farë do rrezikut. I dhanun vetum mas ktii qellimit s' pat se si me kapë

punë tjera e ju shporr tregties e bulqies per m' u kapë vetum me ushtrime luftet, nder t' cillat e shkote gaadi krejt diten, si me ngâa, m' u rrokë shoq me shoq, me siell zhgjeta e tjera ushtrime per forcim t' gjymtyrvet t' shtatit e me e rysë vedin per me bartë ç' farë do mundit e egercim jetimit e motit. E pse moca e korja e ree âsht ajo qi sajon popullin mâa t' voonshem, i dha randsii t' madhe t' rritunit t' sajë, tuej e vaditë prejë mocet mâa t' njomë me gjith farë ushtrimesh. E pse greqisht fjala *gymnos* don me thanë lakuriq, pse zdeshun per gjysë u bajshin ushtrimet, met m' u thirrun *gymnas* vêndi kû ato u krejshin. Edhe gjoja u njehte nder ushtrime gymnastijet; por gzimi e gazmêndi mâa i madh i Spartâjvet ishte lufta; t' kunoruem me lule e blerime n' krye ngitshin n' lamë t' ushtries t' mathun me pekta t' njyme gjakut. Fjala e mrame e Spartânit kuer t' dilte n' luftë ishte a *fitues* a i *dekun*, por kurr i koritun, pse mjerë kush guxote me ikun para anmikut, ishte i koritun per jetë t' jetës. Kalxohet per nji grue spartane se tuej e perciell t' birin per ushtrii i tha, tuej i reshtun shytin: *Me tê a mii tê*, qi dote me i thanë, ktheu prejë luftet si fitues me tê n' krah a se t' prûshin shokët mii tê t' shituem a t' dekun. Kuer nji herë e paten kumtue nji grue tjeter se i kishte pasë metë djali, pergjegji: *A kaa fitue?* Massi ja priten se po, kishte pasë thanë: *Per ket udhë e kam pasë rritun, qi mos t' i bijnë n' mênd aspak me derdhun gjakun per atdhee.* Shpatat e Spartajvet ishin t' shkurta, pse, thojshin ata, per me mujtë me ju afrue anmikut.

Por saa leete nji foshnje do t' u shikjote a ishte i shëndoshtë, pse per ndryshej u lête me dekë per mos me rritun kot gjytetas t' paavjefshem. Fmijtë e shëndoshtë u ruejshin e prindja do t' i mate deeri saa t' u bâjshin shtatë vjetsh, pse mandej i bishin n' trashegim sundimit t' pushtedes, qi do t' kishte kujdes per

t' rritun t' tyne, tuej i rysë me gjith nduer ushtrinash, qi t' u bâjshin t' zott me i qindrue ûes, edit, t' ftoftit, t' nxeetit e tjerave t' fshtira t' shtatit. Qushë prejë fillimit u dikote nder zêmra t' tyne nderim e t' bindun ndaj pleqt; nder syy t' ktyne moca e ree z' do t' guxote me folun per posë se kuer u pvette, edhe atëherë do t' pergjigjte me pak fjalë, per shkurt, saa edhe sod nder shum dheena per me diftuemun nji t' pergjegjun t' shkurtë, por qi perfshien shum, thohet me pergjegjë *lakonisht*.

Me kto farë ndertimesh, qi Ligurgu i dha Spartës e qi kjo per katerqind vjet i majti, domosdo kjo u rrit per fuqii e pushtet per m' u njehun e para nder pushtede t' Greqies.

LUFTA ME MESENJE. Prejë veedit kuptohet se populli i Spartës, qi tjeter s'lakmote e s'kuprrote veç se lufta, do t'ishte i rrezikshem per popuj fqij, e ket rrezik ju desht me e sprovue pik s' parit popullit t' Mesenjes, qi banote n' mâa t' pleeshmen e t' njethshmen krahinë t' Peloponesit. Jetimi i lum e gjallnija e tii e plotshme ngacmuen nder Spartâj lakmii per me i pushtue e aj popull i mjerë kje damnue per t' hupun, po, hupi, por qindresa e burrnueshme e tija kje saa nuk diftohet.

Afrimi i t' dy popujvet ngallmote qi t' u perpiqshin njani me tjetrin tuej marrë e tuej dhanë, por ishte edhe shkajk t' degamesh nder ta. T' dy kta popuj kishin z' bashkut, nder kûfij t' tyne, nji tempull t' hyjneshës *Artemisë*. N'ket tempull, thojshin Spartâjt, se Mesenjanët kishin pasë grabitë do varza spartane e mytun mretin e Spartës, qi kishte kênë mundue me ju dalun zot, por Mesenjanët i bishin mohit asajë pune, tuej pergjegjë se disaa djelm spartâj, me veshë varzash, kishin pasë dashtë me mytun kreent e Mesenjes, qi m' nji ditë t' kreme kishin pasë vojtun n' tempull t' zojës *Artemisë*, e qi mreti kishte pasë kênë mytun per at qellim t' ndyet t' tiin.

Per me e ndezë mâa teper t' keqen e t' degamen ndermjet t' dy popujvet ndolli edhe nji punë tjeter. Nji Mesenjanë kishte pasë dhanun nji Spartânit nji tufë berre per t' i kullotë, kuer ky ja hangri, tuej i thanun se cubat ja kishin plaçkitë. Mesenjani dergoj t' birin n' Spartë per me mujtë me ndimë t' gjygjit me nxjerrë gjaan e vet, por i kje mytun edhe djali. Ngau vetë, i shkreti aat, me vajtue t' zezat e randa qi i kishin kênë bâa, por kot, pse kje perbuzun; me mnii t' furiishme ktheu n'gjytet t'vet e prejë disprimit myti saa Spartâj ndeshi. Sparta lypi qi fajtori i atyne vrasavet t' u epte asajë n' dorë, por nuk i punoj fjala, e kshtu u kapen keq m' t' keq deeri saa Spartâjt rroken armët.

LUFTË E PARË. (743-724). Lufta krisi tuej i raa Spartâjt *Amfrees,* nji gjytetit, qi u mate me Mesenje, qi kje prishë e banorët vûe nen shpatë. Por me kaq Mesenjanët nuk u ligshtuen, por nen prîsii t' mretit t' tyne, t'Aristodemit, qindruen per njizet vjet deeri saa u thyen prejë numrit mâa t' madh t' anmikut. Prejë disprimit Aristodemi myti veedin mii vorr t' s' bies, qi me duer t' veta ja kishte pasë true hyjniivet, qi, mas orakullit t' Delfit, kishin pasë lypun, per me shkuemun lufta marë, gjakun e nji vashës mretnore. Me luftë bueren Mesenjanët gjâa e lirii e kjeen shterngue gjysen e korrës s' tyne me ja u dhanun Spartâjvet

LUFTË E DYTË. (685-668). E eger e e fshtirë per shum mot randoj mii Mesenjanë zgjedha e Spartajvet e njatje mâa voon u çuen per t'marrë uhaat e veta e me mujtë me pshtue. Per shtatmdhetë vjet rresht derdhen gjak, herë tuej fitue, her tuej u mujtun. Nder kto luftime t'pergjakuna fitoj êmen t' paadekshem nji Mesenjanë, êmnit *Aristomen*. Spartâjt ishin merzitun tuej luftue e gaadi gaadi kishin bjerrë uzdajen se mund t' i shtrojshin edhe nji herë Mesenjanët, kuer Athena ju çoj nji vjershtaar, Tyrteun, i cilli me kangë luftarakę dijti me i knellun zêmrat e tyne e me

i çue edhe mâa me furrii n' luftime tjera. Mesenjanët filluen m'u ligshtue, pse shum nder miq t' tyne, me t' cillët kishin pasë lidhun besë, prejë friget t' Spartajvet u larguen e madje u bâan me Spartâj. Pernjimdhetë vjet Aristomeni, kreshniku i Mesenjes, ishte tuej qindrue trimnisht n'shaat t'*Ires,* kuer prejë trathtiinash t' besatuemvet shati raa, por aj vetë tuej i prîmun asajë çete t' vogel qi i kishte teprue prejë ushtrijet, tuej marrë graa, fmii e pleq, i bâni udhë veedit per mjedis t' anmikut. Spartâjt, t'trêmun prejë atii guximit aq t'madh, dreshten me i kundershtue. Duel prejë atdheut, pertej deedit, tuej kerkue me gjetun nji atdhee tjeter; mâa e shumta e Mesenjanvet t' shkretë vojten n' Siçilje e u ngulen m' nji gjytet êmnit *Zankle,* por qi mâa voon kje thirrun prejë tyne *Mesene* (*Messina* e sotshme). Aristomeni vetë kapercej n' Azii per me gjetë miq per t' i çue kundra Spartajvet; nder ato kerkime ja mrrîni deka n' dhee t' huej. Mesenjanët, qi meten nder vênde t' veta, kjeen shtrue keqas prejë Spartâjvet, qi i robnuen per me i njehun m' numer t' Helotejvet.

Neper kto lufta qi fitoj, Sparta u bâa mâa e madhja e mâa e drashtuna pushtede e Peloponesit, tuej shterngue tjerat pushtede t' Greqies me njoftë hiir e paa hiir parien e sajë a se Hegemonien, jo vetum per tokë, por edhe per deed, tuej e majtun ket t' mramen deeri nder lufta kundra Persijet per me i kapercye mandej *Athenës.*

8. Athena.

Athena, gjyteti mâa i shkelxyeshmi i Greqies e qi pertrîen shum kujtime t' bukura e t' nalta, pat pasë per mâa t' parë mret, mas thanavet qi kemi tregue, *Çekropin,* qi qiti faren e nji gjytetnies e araties, qi shndriti tuej lishue rreze mii botë marë.

Mas Çekropit thanat permêndin *Theseun*, qi e ngrehi Athenen per kryegjytet t'asajë krahinë, qi qûhet *Atikë* e ndertoj nji tempull t'madhnueshem, rrênimet e t'cillit edhe sot shifen. Nder mretna, qi sunduen mii Athenë, n'rresht t'mram vjen *Kodri*, qi per me pshtue gjytetin prejë Dorejvet, troj vetvedin, tuej dhanë jeten. Gjytetasit e Athenës per t'çmuem t'asajë flii t'madhnueshme t'mretit t'tyne, s'mund duruen mâa qi nji tjeter mret t'rrite n'at shkam, kû kishte pasë mretnue Kodri e sundimin e pushtedës s'tyne e suellen n'rrepublikë. Per t'marshtruem e t'tkumun t'gjytetit vûen nji kryetaar, nji *Arkont*, i cilli nder duer t'veta perfshîete krejt fuqien mretnore, por paa mujtë me ja lanun t'vetvet per trashegim. Per shêj nderimi e dashtnije per t'parë arkont zgodhen t'birin e Kodrit, *Medonin*. Mâa voon, prejë vjetit 752 para K. rrangu i arkontit u pree per me ngiatë 10 vjet e mund t'u zgidhte, jo vetum prejë Deret t'Kodrit, por edhe prejë dyerve tjera bujare. Por vetum prejë vjetit 682 sundimi i pushtedës raa nder duer t'bujaries a sikuer thohet greqisht t'*Aristokraties*, e cilla muer krejt zyret mâa t'nalta, tuej i daa nder 9 arkonta t'zgiedhun per vjetë. Tre t'paret tkumshin zyret e sundimit e gjasht tjerët kishin n'kujdes rrangjet e gjygjit. I pari nder ta u thirrte *Eponymus (Êmen-dhansi)*, pse prejë tii u êmnote vjeta; i dyti u quete *Basileus (mret)*, i treti *Polemarkus (Ushtrii-prîisi)* e 6 tjerët *Themoteten (krye-gjygjtarë)*. Me ket farë t'ndertuem t'sundimit Athena mrrijti me kênë per njimênd nji pushtede e lirë; t'drejtat e Arkontavet ishin t'caktueme e perpara se me dalë prejë zyrjet do t'pergjegjshin mii t'tkumun t'pushtedes per t'gjith at kohë n't'cillen kishin majtun rrangun si arkonta.

Por qilloi n'Athenë çka ndollë mâa t'shumen e herës nder rrepublika, don me thanë se n'vênd qi me sundue kryetarët e

pushtedës, sûndojshin t' pasunit e bujarët, qi kishin kapë t' gjitha zyret e sundimit e punojshin si t' ju bite mâa mirë per shtat, ndersaa populli, vogilija, gjimote nen zgjedhë t' tyne, tuej provue mandej t'zezat e nji skamit t'madh, qi e kishte shtye m'u mytun nder detyra, qi jau kishte t' begatvet, t' cillët mund t' bajshin çka t' doishin mii detyrarë t' shkretë. Ne e parë populli i mjerë duroj, por mâa voon, tuej ju shtue t' zezat, filloj me ngrehun krye. Nji arkont, êmnit *Drakon*, u mundue, rreth vjetit 624 para K., me vûe do ligjë per rregullim t' punve, por ligjët e tija kjeen aq t' shterngueme e t' randa saa pat kênë thânë se me gjak kishin pasë kênë shkrue e n' vênd qi me fashitë turbullimet, çoj peesh parradiina t' reja. Athena me kto trazime t' permrêndshme ishte n' rrezik t' madh, kuer duel nji nieri, qi dijti me jau hanger zêmrat t' gjithvet e me ndertime plot urtii e dije themeloj lumnien e madhnien e gjytetit t' vet, t' Athenës: ky nieri kje *Soloni*.

9. Ndertimet e Solonit.

Soloni kje pinjuell i Derës mretnore t' motshme e gjâan, qi prejë t' parvet kishte trashigue, e perdorote, jo n' argtime e vese t' mrapshta, por, tuej xânun fiil heret, nder ushtrime e vadiina per forcim t' shtatit, per begatim t' mendes e per stolii t' zêmres. Per me i shtue msimet e veta udhtoj shum neper dheena, qi atëherë ishin mâa n' zâa per gjytetnii, sikuer neper Egjipt e neper Anadoll. Massi ktheu n' vend t' vet i begatun me dije e urtii, u dha me gjith zêmer me ju vjeftun atdhetarve t' vet me kshille e msime. Per me mujtë me shtîe n'dorë zyret e sundimit dijti Soloni me fitue dashtnien e populllit, tuej marrun prejë *Megarejvet* ishullin *Salamis* qi u gjindte, si me

thanë, para dyervet t' Athenës, per t' cillen kishin kênë mundue kot me e pushtue. Mas ktii fitimit t' bukur Soloni kje zgjedhë per arkont, t' cillen zyre e muer me ande per me mujtun me knellë pushteden, qi per turbullime e pshtjellime t' permrendshme kishte fillue m' u harmue e m' u trûu. Filloj pik s' parit tuej lexue randimin e detyravet t' popullit t' mjerë e tuej nalue kamaten, qi ishte teper e rande e mandej i dha nji ndertim t' rii sundimit t' pushtedës. Themeli i parë i ndertimit t' Solonit kje t' njoftunit e t' drejtave t' marë popullit, don me thanë qi se i cilli gjytetas, si prejë bujarit si prejë vogjlijet, mund t' mirte pjesë nder zyre e rranje t' pushtedës. Mas ktii themelit i dau zyret e pushtedes n' pêsë rranje, qi kjeen: 1. *Mledhija popullore,* 2. *Kshilli i katerqindve,* 3. *Arkontat,* 4. *Areopagi,* 5. *Gjygji i popullit.*

1. Permii nevojë mâa t' randa t' pushtedës, si per luftë a per pagjë, kishte fjalen e mrame *Mledhija popullore (Ekklesia)*, n' t' cillen mirshin pjesë t' gjith gjytetasit qi t' kishin mushë 20 vjet; kahë t' randote e shumta e zânevet andej u daate puna; zâni i t' voglit u njehte njinji me zâa t' madhit. Se e cilla çâshtje, qi ju shtrote mledhies popullore do t' u shoshitte e do t' u rrihte perpara se t' u poltiste a t' u perbuzte.

2. N' krye t' marshtruemit t' pushtedes vîte *kshilli i katerqindve*, qi u zgidhte per vjetë prejë trii klasvet mâa t' para t' popullit. Per ç' farë do nevojet do t' u mlidhte *kshilli i katerqindve* prejë Arkontavet, qi do t' rrihte se t' cillen punë perpara se t' ju shtrote mledhies popullore.

3. Rrangu mâa i naltë i pushtedës i perkitte ndand Arkontavet qi do t' u zgidhshin prejë klasës s' parë.

4. Nder ndertime t' Solonit randsii t' madhe pat *Areopagi,* qi ishte i unjisun prejë atyne Arkontavet, qi me lavd e me ndeer

kishin pasë krye zyret e veta. *Areopagi* do t' hapte synin mii krejt sundimin e pushtedës, tuej shikjue t' marshtruemit e t' tkumunit e gjith punve t' qeveries, tuej marrë n' kujdes t' rritunit e mocës s' ree, tuej u mundue per t' ruejtun t' shprehiinavet e t' dokevet t' mira t' popullit e mandej daate gjygjin e mram mii faje t' randa, kishte n' dorë jeten e fajtorvet.

Per me mujtë me caktue t' drejtat e detyrët e se t' cillit e dau popullin mas gjâjet e kamjet n' kater klasë a ortë. Trii ortat e para ishin t' detyrueme me sherbye n' ushtrii e per ket arsye vetum kto mujshin me marrë pjesë nder zyre e rranje t' qeveries, per t' cillat askush s' kishte t' drejtë me lypun rrogë, ndersaa orta e mrame, qi permlidhte t' paapasunit, t' paagjâshmit, do t' rrite domosdo dorëjashtë, sikuerse ajo qi s' ishte e zoja me sherbye paa farë fitimit.

Mas qellimit t' Solonit Athena nuk do t' sajote sikuer Sparta vetum ushtarë, por gjytetas aratijet t' shtatit, t' mêndes e t' zê mres; kshtû i dha randsii t' madhe t' rritunit t' kores s' ree, t' mocës s' ree, tuej ngrehun vênde t' posaçme *(Gymnasiina)*, kû mund t' zhdrivillote fuqiinat e shtatit, por edhe t' mendes e t' zêmres, tuej e begatun me msime e t' ndieme t' bukura e t' nalta.

Massi forcoj sundimin e pushtedes me kto farë ndertimesh, Soloni u largue prejë Athenet, por perpara i bâni Athenasit m' u perbetue se per dhetë vjetë rresht s' kishin per t' ndrrue kurrnji sênd nder ligjë qi vendoj, pse vetum me t' kaluem t' njaj kohe kishte m' u gjikue t' vjeftunit e tyne e nevoja per t' bâa ndonji farë ndrrimlt.

Tuej dalë perjashta, Soloni muer udhë kahë Anadolli e vojt n' Lydje, kû sundote *Kroesi,* mret i permêndun per begatiina t' paanjehuna qi trashigote e prejë t' cillit Soloni kje pritun mirë, sikuer tregon historjaku grek, *Herodoti.* N' ket rasë difton

historija se kuer Kroesi, massi e pat endun Solonin neper pellaza t'vet tuej i tregue begatiinat e çmueshme t'vetat e tuej ju diftue si mâa i lumi nieri i botës, i urti Grek i pergjegji se vetum i lum mund t' thirret aj nieri, qi lumnisht e maron jeten e vet.

Marimi i jetës t' Solonit nuk dihet mirë; do thonë se pat kthye n' Athenë, por tjerë e bijnë se diq nder dheena t' hueja e mâa teper n' Çypper, rreth vjetit 559 para K.

Soloni njehet nder shtatë dijetarë, per t' cillët levdohej Greqija e motshme; gjashtë tjerët kan kênun: *Pitaku* i Mytilenës, n' ishull Lesbos; *Kleobuti* i Lindos, n' ishull t' Rrodit; *Periander* i Korinthit; *Heiloni* i Spartës; *Thali* i Miletit e *Biau* i Prienes, n' Anadoll.

10. Tirâjt e Athenës.

Pisistrati.

Dishiri i Solonit qi kishte pasë dashtë qi per dhetë vjet mos t' u bâte kurrnji ndrrim m' ndertim t' sundimit, nuk u marue, pse ndersaa aj ishte larg Athenet, orta e vogjlies, e cilla mas ndertimit t' Solonit kishte fitue shum t' drejta, u çue per me pasë edhë mâa tjera; m' anë tjeter bujarija, qi kishte hupun saa t' drejta t' veta prejë ndertimit t' rii, me mzi ç' pritte me gjetun shkajk per t' u kapun me vogjlii e kshtû hîni çarta e daja popullit nder veedi, tuej u daa n' dyy partiina: Bujarii e Vogjlii; asajë i prîite nji farë Lykurgut e ksajë Pisistrati, nieri plot zêmer e urtii, i stolisun me t' tana vetiinat e shtatit e t' shpirtit, por edhe skile e hollë, pse nen hije t' mirës t' popullit, kuprrote vetum t' miren e t' madhnuemt e vet. Tuej lurtue dojet e vogjlies, mujt me ndimë t' sajë me shtîmun n' dorë t' vet krejt sundimin e pushtedes; por edhe pse me skuthnii e djekeqii muer zot-

nimin e pushtedës, asgjâmangut sundoj si e lypte e mira e popullit. Athenasit e qujten *tiran*, e cilla fjalë per atëherë nuk shênjote si tash nieri mizuer e neperkamës t' drejtavet t' popullit, por vetum nji nieri, i cilli me fuqii t' vet kishte shtîmun n' dorë sundimin e nji pushtedës s' liir. Êmni *tiran* mandej muer nji veshtrim t' keq, kuer tirâjt qi erdhen mâa voon n' Greqii e mâa teper sidomos ata t' Siciljes e zhiguen sundimin e vet me punë mizoriet t' ndyet e t' mnershme.

Pisistrati themelin e t' ndertuemit qi Soloni i pat dhanë Athenës s' e preku, madje u mundue se si me e rritë gjytetin e vet qi t' u bâte pushtedja mâa e fuqishme e e aratisuna e Greqies. Hijeshoj gjytetin me godiina tuej çilë kroje, tuej ndreqë udha e tjëra ndertesa; i dha çmim t' madh dijetarve e do t' i lutet fat atii qi mendoj me i permledhë e me i pershkrue vjershat e Homerit. Diq n' vjetë 527 para K. bukur i motnuem.

Tirâjt Hippia e Hipparhi.

Pisistrati tuej dekun ja la per trashigim sundimin t' birit t' vet mâa t' madhit, *Hippiaut*, qi muer me veedi edhe t' vllaan *Hipparhin*. N' fillim ndoqen gjurmët e t' et t' tynë, tuej u mundue si e lypte e mira e e mara e popullit e sundimi i tyne kje i leet e i butë; por me gjith kaq Athenasit kishin fillue m' u merzitun prejë sundimit t' tirâjvet, tuej gjakue lirien e motshme e tjeter s' u pritte veç se t' ndollte nji punë e vogel per me i rrxue prejë sundimit. E kjo punë s' vonoj me ndollë.

Jetojshin n' at kohë n' Athenë dy miq t' lidhun me dashtnii t' madhe nder veedi, *Harmodi* e *Aristogitoni;* e motra e t' parit kje dhunue prejë Hipparhit, i vllau i saje, por mâa teper miku

i tii u terbue e t' dy u perbeen me e laa me gjak at dhunë. E pernjimend m' nji ditë t' kreme, kû per posë shum popullit u gjindshin edhe t' dy tirâjt, t' dy miqt e perbetuem kcyen mii Hipparhin e e myten, por m' at t' perziem met dekun edhe Harmodi e Aristogitoni kje xânë e çue para Hippiaut, qi per me diktue se mos t' kishin tjerë shokë t' perbetuem e shtîni nder mundime per t' a bâmun me folë e kshtû me i nxierë fjalë. Aristogitoni i permêndi miqt mâa t'mirë qi kishte pasë Hippiau, sikuer se t' ishin edhe ata t' perbetuem, qi kjeen xanë me nji herë e mytë. E kuer mandej tirani e pveti a kishte mâa tjerë me i diftue, Aristogitoni i pergjegji: Jo mâa tjerë, qi lypin me kênë mytun, per posë tejet. Mas atyne fjalve kje mytë edhe aj. Edhe nji grue, êmnit *Leena,* kje paditë sikuer pjestare e t' perbetuemvet; kje xânë e prûe para tiranit, e prejë droes burrnesha qi mos t' ligshtohet nder mundime e t' diftojnë ndonji êmen t' shokve, hangri gjûhen dhamë tuej e kputë e ja pshtyni n'ftyrë tiranit.

Mas aso ditet Hippiaut i kcej prejë idhnimit, por edhe prejë friget, ânkth e zymtii e filloj me sundue me egercii e mizorii, e cilla punë kje shkajk t' rrxuemit t' tii t' shpejtë. Athenasit, qi per me i pshtue salvimevet t' tiranit kishin ikun e dalë Athenet, thyen me t' holla priftnit e Delfit qi t' ju pergjegjshin Spartâjvet, saa herë kta t' vishin me lypë nji orakull, se e para detyrë e tyne do t' ishte me pshtue Athenen prejë sundimit t' tiranit. Spartâjt, t' rrêjtun prejë orakullit, nen urdhen t' mretit t' vet, çuen nji ushtrii kundra Athenet, tuej e ngujue nder t'tana ânët. Hippiau per me pshtue fmijtë e vet prejë rrezikut t' luftës desht me i nxier prejë gjytetit, por i raan n' dorë t' Spartâjvet. Atëherë per me pshtue fmijtë e vet kje shterngue me raa n' goodi me Spartâj, qi lypen prejë tii me hjekë dorë

prejë sundimit e m'u largue gjytetit e ju desht domosdo m' u pervûe e me poltisë goodin e randë t' anmikut, n'vjet 510 para K. Me kaq Athena fitoj edhe nji herë lirien e hershme, tuej e kremtue at ditë me gazmênd t' madh e n' shêj nderimit per t' mirë qi pat ju ngrehi murana permêndtore Harmodit e Aristogitonit, pshtuesavet e shelbuesavet t'vet, por s'harroj edhe me amshue kujtimin e burrnies e t' trimnies t' Leenes, tuej i ngrehë nji permêndtore n' shemell t' nji luaneshës paa gjuhë.

Hippiau, tuej dalun prejë Athenet, vojt n' Azii per me ja msye deren mretit t' Persies, Dariut, E aq fort e kishte verbue mnija kundra Athenet qi s' prâate tuej e gergaa at mret qi t' ngrehte luftë kundra atdheut e koomit t' vet, sikuer se mâa tutje keem per t' kndue.

11. T' ndrruem t' ndertimit t' Solonit prejë Klisthenit. (509).

Mas t' buemit t' Hippiaut s' mujt Athena me gzue n' qetii fitimin e liries. Dy nder Athenas mâa n' zâa, *Isagora e Klistheni,* tuej i prîi se i cilli parties s' vet, u degatshin kush mund t' i kcete sipri sundimit e me e shtîmun n' dorë t' vet. Me Isagoren u mate âna e bujaries, ndersaa Klistheni u levdote per me kênun pajtori i t' drejtavet t' vogjlies; madje aj per me forcue vogjlien guxoj me prekë ndertimin e sundimit themelue prejë Solonit, tuej bâa disaa ndrrime; shtoj pjestarët e kshillit t' katerqindvet, tuej e çue deeri n' pêsqind. Gjith nji n' mende qi me sigurue t'drejtat e vogjlies Klistheni kje aj, qi trilloj *Ostracismin* a se *gjygjin e rrasikevet,* don me thanë qi se i cilli nder njizet mii gjytetas, qi n' at kohë njehte Athena, kishte t' drejtë, nji herë n' vjetë, me shkrue permii nji rrasike êmnin e atii gjytetasit, qi a per gjâa e

begatii a per ç' farë do fuqijet mund t' ishte i rrezikshem per lirii e njinjisii t' pushtedës. Aj, qi mrrijte me pasë kundra veedit 6000 zâne t' shkrueme mii ato rrasike, ishte i shternguemun, paa pasë t' drejtë me i dalun zot veedit, me ikë gjytetit e me ndêjun larg per dhetë vjet saa t' u tëhuejte, por paa bier nderen e gjaan. Me ndimë t'ksajë ligjë besoj Klistheni se kishte prapue rrezikun qi tirâjt t' mujshin me shtîmun n' dorë sundimin e pushtedës, si i pat ndollë Pisistratit; por m' ânë tjeter kjo ligjë e ostracismit i çili udhë smirës e mniës kundra mâa t' mirve gjytetas, qi me urtii, dije e pasunii kishin mujtë me i vjeftë atdheut.

12. Lufta me Persii.

Kryengritja e Jonejvet t' Anadollit per me shporrun zgjedhen e sundimit t' Persies kje shkajk luftash t' gjata e t' merzitshme. *Dariu i Math*, mreti i Persies, kishte pasë kênë shtye kundra Shitejvet, qi banojshin kahë veerj i Danubit t' poshter e mâa per-tej per t' gjatë t' bregut t' dedit t' Zii, por nuk i pat dalë n' faqe me i shtrue, sikuer kemi diftue edhe dikuer, tuej folun mii Persjan. *Miltiadi*, nji nder tirâj t' nji gjytetit t' Greqies t' verit, kishte pasë kshillue rojtarin e asajë ure qi Dariu kishte pasë goditë mii Danub, qi t' a prishte e t' a rrxote e kshtû t'sharrote mreti i Persies me gjith ushtrii ndermjet t' anmiqvet t' vet paa pasë se kahë me ikun. Por *Histieu*, nensundimtaar i Miletit, qi kishte pasë hulumtue e rriktue mendimin e Miltiadit, e qiti huq at dredhii. Dariu atëherë, per me ja shperblye at ndeer nensun-dimtarit t' vet, i fali nji copë dhee n' Thraqje, bregut t' lumit *Strymon*, t' *Strumës* t' sotshme. Histieu i urtë dijti aq bukur e mirë me e tkumë at dhee, saa per pak kohë u vûe per t'marë e u bâa aq i foort saa me i shtîmun droe mretit, qi çoj e thirri

nd' oborr t' vet, tuej thanun se per nji nieri aq t'urtë e t'vijshem kishte vetë aj nevojë me e pasun afer per kshiill. Nensundimin e Miletit Dariu ja kishte pasë dhanë Aristagorës, t' dhandrrit t' Histieut.

Histieu u kujtue me nji herë se nd' oborr t' mretit nuk ishte tjeter veç se nji nieri i burgosun, pse prejë kahë do qi do t'shkote e do t' vete kishte gjind mas shpine per me e ndiekun; si nieri i urtë filloj me bâa mêndim se si me pshtue. Dote me i dergue fjalë t'dhandrrit qi t'i çote peshë Grekt e Anadollit kundra qeverijet persiane, por nuk i besote kuej per t' derguem t' ktii lajmit. Çka punoj? Muer nji rob t' vetin, i rroj flokët e mîi tollë t' krees i shkroj disaa fjalë; mandej e majti afer veedi deeri saa ju rriten flokët e ani e nisi per tu dhandrri me porosii qi t' ja rruete flokët edhè nji herë. U çudit Aristagora per ket lajm qi i prûe aj rob i t'vjehrrit, por habija e tii kje e madhe kuer nen flokë, mii tollë t' krees, duel nji leter e shkrueme; n' t' cillen i vjehrri i urdhnote me i çue Grekt e Anadollit kundra Persijet. Aristagora qi kishte raa n' mnii t' Dariut per nji luftë qi i kishte vojtë mrapshtë e ishte n' frigë t' jetës s' vet, me mzi ç' priti me ndiekë kshillin e t' vjehrrit. Massi tinzisht i gatoj Grekt e Anadollit per kryengritje, u nis per Europë per me mujtë me gjetë ndimë prejë Grekvet t'ktejshem. Vojt fiill n' Spartë, por kje pritë keq, madje perxânë; prejë andej u nis per Athenë, kû fati i punoj mâa mirë, pse i gjet Athenasit t'testirun kundra mretit t'Persies, qi ju kishte pasë çue fjalë m'nji mndyrë si t'kishin kênë ata t'nenurdhnuetit e tii, me pritë e me poltisë per sundimtaar Hippiaun, tiranin e buem. Athenasit ju zotnuen Aristagorit me i çue njizet ânija luftare t' armatisuna me ushtarë e mandej i nxueren edhe prejë *Eretrijet,* mii ishull t'*Euboes,* pêsë tjera ânija. Atëherë Aristagora u nis per Anadoll e, n'prendveer t'vjetës 499 para K., i çoj

Grekt e Anadollit kundra qeverijet persjane. Pushtuen paa farë kundershtimit gjytetin Sardes, kû prejë nji unit t' ndezun, qi nji ushtaar holl m'nji shpii, muer zjarm per pak kohë e, kahë e shumta e shpijavet ishin t' drûjta, krejt gjyteti u bâa hîi e pluhun. Persjant, t' terbuem prejë idhnimit, me fuqii t' madhe u lishuen kundra Grekvet, qi i thyen afer *Efesit*. Per ngullm t' zii t' kryengritsavet Athenasit u kthyen n' Europë e t' pakuem s' mujten me qindrue e u thyen kryekput n'*Lade* kundrell *Miletit*, n'vjetë 494 para K. Histieu, shtîsi i kryengritjes kje mytë, edhe Aristagora kishte pasë metun qyshë perpara. Kryengritja u sos per t' zezë t' Grekvet t' Anadollit, qi raan prap nen zgjedhë t' Persjanvet, por ksajë herë teper randë

Dariu massi shtroj Grekt e Anadollit mendoj me shfrye mnien e vet edhe kundra atyne t' Europës e sidomos kundra Athenet. N' vjet 492 çoj kundra atyne nji ushtrii t' madhe per tokë e per deed, nen kryeprîsii t' dhandrrit t' vet, t' *Mardonit*. Ushtrija detare, tuej ju siellun siujdhazes *Halkidiqe,* rreth malit *Athos,* kje prejë fortunet perplasë per breg, kû u thye e u coptue ndersaa ajo e tokës kje prishun prejë Thrakajvet, e Mardonit ju desht, me krye nder shalë, me kthye n' Azii.

Por Dariu, n'vend qi m'u ligshtue, u testirë edhe mâa teper; gatoj nji tjeter ushtrii edhe mâa t' foort, por perpara se me e nisë kundra Grekvet, desht me i trêmë, sikuer ishte msue me bâa me tjerë popuj, tuej çue dy kasneca per me lypun n' shêj t' shtruemit ujë e dhee.

Shum gjytete e ishuj prejë droes ju shtruen urdhnit t' Dariut, por n' Athenë e n' Spartë krejnija e mretit t' Persies aq fort trazoj e turbulloj mênden e zêmren e popullit, saa ky, tuej punue kundra t' drejtavet t' gjith popujvet qi lajmi s' kaa farë

fajit, muer kasnecat e i hutroj nder bunarë tuej thanun: *Zgidhni çka t' doni.*

Por saa kjo punë e zezë i vojt Dariut n' vesh, u testirë edhe mâa teper; paa qitë farë voneset gatoj nji ushtrii t' foort nji qindmii vetësh kamsorë e dhetë mii kalorë, qi i ngarkoj mii 600 ânija nen kryeurdhnim t' *Dadit* e t' *Artafermit* e, tuej lundrue drejtë per mjedis t' dedit Egjee, libuen n' Euboe, kû u gjindte Eretrija, qi kishte guxue dikuer me u ndimue Grekvet t' Anadollit. Mas pak dit qindreset gjyteti kje pushtue e banorët e shkretë, qi i kishin pshtue dekes tuej luftue, kjeen ngrehun rrshanë n' robnii. Mas ksajë punë Persjant u suellen kundra Athenet, qi n' at ngushtim çoj me lypë ndimë prejë Spartet, por kjo, per nji besim t' rrêjshem, i pergjegji se nuk mund t' luftote per paa u bâa hanë plote. Edhe tjerë gjytete, prejë drojet t'persjanvet, ju shmangen Athenës, vetum *Platea,* gjytet i vogel n' Beotii, i çoj per ndimë nji mii vete, njaq saa pat.

Athenasit çuen n' kamë dhetë mii ushtarë e per mâa teper, t'ngushtuem prejë nevojet, armatisen edhe shkardhat e tyne; me gjith kaq e vogel e asgjâa ishte ushtrija e Athenës, por e lidhun me besë e fee me dekë per lirii e atdhee e plot uzdajë nder prîisa t' vet, nder t' cillët shkelxete *Miltiadi,* t' cillit sikuer se mâa t' zotit ju dha kryeurdhnimi mii krejt ushtrien.

LUFTIMI AFER MARATONET. (490 para K.). Prejë Euboejet libuen Persjant afer Maratonet, gjytet i Atikës, e m' nji fushë aty afer e per t' gjatë t' bregut t' deedit u hapen si miza trollit aq i madh ishte numri i tyne si kamsorë ashtû kalorë. Prejë Athenet ushtrija greke u nis kundra anmikut e, tuej kapercye majet e *Pentalikut,* xûu vênd buzë atii malit. Miltiadi, massi i ndezi zêmrat e ushtarvet t' vet per me dhanë jeten per pshtim t'atdheut, tuej rrâa i rreshtuem, msyni me turr anmikun,

tuej u perpjekë rrebtas me tê. Mjedisi i ushtries me shkardha grek filloj m' u ligshtue e m' u prapue, por krahët me Athenas e Plateas me trimnii luâjsh e shperdaan anmikun, per me ngâe mandej n' ndimë t' shkardhavet. Persjant u mueren mensht e u vûen n' t' ikun, tuej msye bregun per me kcye nder ânija t'tyne, shtatë nder t' cillat raan n' dorë t' Grekvet; tjerat mueren udhë per deed, por jo per me kthye nder vênde t' veta, por per me mujtë me u zhgarkue e me ju raa Grekvet paa pritë paa u kujtue. E, tuej ju siellun malit *Sunium*, qi n' formë t' nji siujdhazjet futet n' deed, deshten me ju turrun Athenës n' uzdaj qi me e gjetë befas paa rojë. Por Miltiadi, qi kishte hetue mêndimin e tyne per shkurt ju duel perpara, tuej i prit n' shpat t' njaj kodre para Athenet. Kuer Persjant paan se mêndimi i tyne kishte kênë diktue, z' guxuen me dalun n' tokë, por mueren udhë kahë Anadolli. N' luftë qi u bâa n' fushë t' Maratonës, Grekt bâan plaçkë t' madhe e nder t' metun, thohet se u gjet dekun edhe Hippiau, qi i kishte prîmun anmikut kundra atdheut t' vet. Por mâa teper besohet se pat dekun n' dhee t' huej e mâa fort n' ishull *Lemnos*.

Por saa kje marue lufta n' Maratonë ja mrrijti nji ushtrii spartane per ndimë, pse kishte bâa hâna plot. Massi pau lamen e luftes e u gzue me Athenas per fitim e tuej levdue trimnien e tyne, u kthye kahë shpijat e veta.

Miltiadi s' mujt me gzue per shum mot gratin e fitimevet luftarake, pse smirzezt e rreskqiit per me e poshtnue e me e hupun ju shpifen se gjakote me shtîmun n' dorë sundimin e pushtedës e mrrijten me i vûemun nji gjobë t' randë, por qi Miltiadi s' mujt me e pague, pse diq prejë nji varret fitue, tuej luftue pak para se me dekë, kundra ishullit Paros, qi kishte kênë mundue kot me e pushtue.

LUFTË E TRETË NEN SERSIN. (480 para K.). T'thyemit afer Maratonet kje per Dariun, mretin e Persies, nji zhgjetë e prehtë qi i kishte derptue zêmren e e pat shtîi n' kujtim se si me e shperblye me nji uhaa t' mnershme. Per trii vjet rresht ndêj tuej u gatue per lufta t' reja, por deka s' e la me e çue n' vênd gjakimin e zêmres. Por Sersi, i biri e trasheguesi i tii, vjanoj gjith nji nder gatime luftet e aq t' siguruem e kujtote veedin per fitim, saa n' llaas shprehte me thanë se mas sodit z' do t' bleete mâa fiq Atiket, por dote qi Atika t' ishte e tija e t' hate prejë fiqsh t' vet. Aq gatimet e ksajë lufte kjeen t' mdhaja saa fantazija e njersve t' asajë kohë prejë trêmet i rriti e i smadhoj s' teprijet. Kjeen çue n' kamë 56 koome, saa u gjindshin nen urdhen t' atii mretit; krejt Azija u trazue e u likund e prejë vêndeve mâa t' largta s' ishte tjeter veç se nji t' ngâam e nji t' rrâam çetash t' paafarë qi mlidheshin nen flamuj t' Persies per t' luftue kundra Grekvet. Diftohet se Sersi per me njoftun numrin e paafarë t' asajë ushtrije, njehi dhetë mii vetë, qi i grumulloj m' nji vênd t' rrethuem, si dhên m' nji vathë; mandej i nzuer jashtë atii vendit qi xête dhetë mii vetë per me e mushë me tjere. Nji qind e shtatdhetë herë e mushi e e shprazi, dote me thanë se numri i asajë ushtrije kapej n' 1.700.000 vetësh. Sikuer e mnershme kje ushtrija e tokës, aq e rrebët kje edhe ajo e deedit me nji mii e dyqind anija luftare, t' cillat i perciellshin trii mii tjera anija bartsa. N' krye t' ktii milûnit e mâa njersh prîite vetë Sersi i nderuem e i bindun si nji Hyy. N' prendveer t' vjetës 480 para K. u dynd aj morii nierit per me raa n' Europë. Mii Hellespont, mii grykë t' Dardanelvet t' sotshem, kjeen goditë dyy ura, por qi nji fortunë i prishi e i thej. Sersi, n' furii t' vet krejnare per ket vonim, i myti puntorët e shkretë e n' deed ferflloj vargoj t' randë, sikuer t' dote me e lidhun e man-

dej, thohet, se e rrahi me pruteka, tuej i thanë: *Ket ndershkim t'a ep zotnuesi i yt per dhunë, qi i kee bâa. Permii shpinë t' ande, o deed i mrapshtë, duej e mos duej, do t' kapercej!* Krejnii e madhshtii saa poshtë e çoni nierin!

Me nji herë kje ngrehë nji urë e ree, massi u krye, n'nade heret, n' agim t' dritës, kje true nji flii; per t' gjatë t' urës kjeen shtrue gêma t' blerët myrtit e u dogj kêm. Me t' leem t' diellit Sersi, tuej derdhun prejë nji kupet t' artë n' deed gjakun e flies, ju suell hyllit t' ditës, tuej i lypun fitim ushtries s' vet. Mandej tuej qitë n' deed edhe kupen e artë bashkë me nji shpatë persjane, dha shêjin e t' kapercyemit, qi ngiati shtatë dit e shtatë net rresht paa pushue. Ajo morii ushtrijet u perhap neper Thraqe e vojt m' u nalë afer gjytetit *Dorisk*, jo fort larg gryket t' *Hebrit*, t' lumit qi sod qûhet *Maricë*, kû nguli lamen e ushtries, tuej e forcue e tuej i afrue ushtrien detare, qi vozitte gjithkund bregut.

Prejë andej, tuej u dyndun kahë jugu, muer udhen kahë Greqija. Trêma kishte marrë boten marë; prejë gjithkahë, krahina e gjytete çoshin ujë e dhee n' shêj t' shtruemit. Por Athenë e Spartë nuk u trêmen aspak ato vetum me i bâa ballë atii anmikut t' paanjehun; edhe dyy gjytetet e vogla t' Beoties, *Platea* e *Thespiea*, deshten bashkarisht m' u mundue per pshtim t' atdheut. Ne e parë Grekt menduen me ju dalë para Persjanve n' Thesalii tu *Olimpi*, por e paan qi s' ishte punë per t' u bâa e e daan per t' a pritë anmikun n' Greqii t' mjesme e aty me ja pritë hovin barbarvet.

LUFTIM N' THERMOPYLE (480 para K.). Per kadalë, por paa ndeshun m' kurrfarë kundershtimit, u fueren Persjant n' qafë *Thermopyle*, prejë kahë bihet shi n' zêmer t' Greqies. Atje m' at qafë, kû u çilte nji shteg i ngushtë, qi kishte m' njanë ânë de-

din e m'tjetren shpatin e malit *Oeta,* qi thik u ngrehte perpjetë, kishte pasë xanë vênd me nji ushtrii t' vogel nja 7000 vetësh t' armatisun me t' randa mreti i Spartës, *Leonida.* Kuer Sersi muer vesht se aj grusht njerssh dote me i pree udhen, qeshi e, tuej i bâa n' asgjâa, çoj nji lajm per me ju lypun armet, por i kje pergjegjë: *Eja e merri!* E kuer Grekve ju diftue se anmiku ishte aq i madh saa me terratisë diellin me zhgjeta t' veta, nji Spartan ja pritti: *Edhe mâa mirë, kemi me luftue nen hije!*

S' u ngut Sersi me i msye, pse ende s' besote se pernjimend dojshin me i kundershtue, e ju la kater dit kohë qi t' u mendojshin per me i lshue udhë; por ata burra s' e mueren aspak neper mênd at punë. T' pêsten ditë Azijasit u turren neper at qafë, por ndeshen nder Grek t' merthyem njani per tjetrin, tuej majtun n' krah t' rrmakët shytin, mii t' cillin bishin si breshen zhgjetat e anmiqvet per me rrshitë e me raa per tokë, e me krahë t' djathët kishin rrokë patershanat t' shtrieme kundrell parzmavet t' anmikut, qi tubë tubë, çetë çetë u ferflote per me shkye at gardh t' gjaall, por kot, pse paa daa do t' u prapojshin tuej shkelë e tuej u rrxue mii grumuj t'dekunvet. Sersi atëherë zgodh mâa trimat e ushtries s' vet, *çeten e paadekshme,* sikuer se ja quejshin êmnin, por edhe ata raan per me metun! Kurrnji Persjan nuk guxote mâa me i msye! Trii herë Sersi kcej prejë shkamit t' vet, prejë kahë shikjote luftimet, tuej shkumue prejë furijet, por paa fitim, pse zêmrat e ushtarve t' tii kishin dekë. Edhe ne e nesre Leonida i bâni ballë anmikut paa u prapue, por tuej qindrue nder vênde qi kishte xanë. Ndoshta do t' ishte thye ajo fuqii e madhe e Persjanvet, mos t' ishte gjetun shi nder ata Grek t' atyshem nji trathtuer, *Efjalti,* sikuer u quete faqeziu, qi n' mramje t' gjashtes ditë i diftoj kryeprîisit Persjan nji shteg t' mshehtë terthuer malit, neper t' cillin njizet mii Persjan ju suellen per

ja mrrijtun perpjetë e kshtû me ju raa permrapa Grekvet t' trathtuem. Kuer Leonida paa se s'ishte mâa farë pshtimit, desht me nalë vetum 300 Spartâjt e vet per me dekun bashkë me ta e tjerët me i lishue qi t' u kthejshin nder shpija t' veta per mos m' u bâamun dam kot. Por 700 Thespijânë meten per me bâa deken me Spartâj; kjeen nalue edhe Thebâjt, sikuer pêng per me sigurue besnien e gjytetit t' tynë. Leonida veshun e mathun me pekta mâa t' mira i troj hyjniivet t' Spartës nji flii per me salikue per t' gjaall veedin e t' vett; u ul me ngranë me shokë e mandej ju turr anmiku. Spartâj e Thespijânë luftojshin si burra tuej shperthye me patershana t' tyne at morii anmikut; t' dy vllaznit e Sersit raan dekun. Por ne e mram patershanat filluen m' u topitun e m' u thye e mos me ju sherbye mâa; atëherë ju desht me rrokun shpatat e t' lodhun e t' shkallmuem s' ju daashin anmikut; kuer Leonida, qi n' krye t' gjithvet luftote, raa dekun, atbotë rreth trupit t' tii u ndez nji furii e mnershme nder Grek per mos me e lanë me raa nder duer t' barbarvet, e shtien n' mjedis e per kater herë i prapuen Persjant me rrênim t' madh, por muundi s' teprijet ju lodhi e ju kputi gjymtyrët per me raa kaa nji kaa nji mii grumuj t' anmiqve t' dekun t' mluem me patershana, me shpata e me zhgjeta si shêje stolijet t' fitimit t' tyne. Vetum Thebâjt e ligj, tuej perplasë per tokë shpata e shyten me gjith prîis t' tyne i raan nder kamë mretit t' Persies, qi jau fali jeten, por i zhigoj me hekur t' kuqun qi t' u njifshin per shkardha t' tii. Kurr nji luftë e fitueme deeri m' sod s' i kaa dhanë fituesit aq lavd e ndeer saa deka atyne Spartâjvet, t'cillvet ju kje ngrehë, shi aty kû meten, per muranë nji luâ gurit me ket nenshkrim: *O shtektaar, qi po vete kahë Sparta, diftoj se na kee paa ktû t' metun per me i ndigjue ligjvet shêjte t' saja.*

LUFTIM PER DEED AFER ARTEMISIT. – N' quheten vjetë e nder t' quhetat dit ushtrija detare greke nuk u tut aspak m' u matun me ushtrii detare t' paanumer t' Persjanvet, kahë veeri i ishullit Euboea, afer majet t' Artemisit; por kuer i vojt lajmi se anmiku kishte mujtë me kalue pertej qafet Thermopyle, u prapue per me vojtë me ju gjetë m' nevojë Athenës, tuej lishue hekur n' gjii t' Saronikut, afer ishullit Salamis.

LUFTIM PER DEED AFER SALAMIS. (480 para K.). - Massi ushtrija persjane kapercej qafen Thermopyle, u shtye te poshtë, tuej djegun e tuej pjekun. Spartâjt me tjerë Grek t' besatuem t' tyne duelen n' Pelopones per me mujtë atje m' u forcue, tuej xanun rrypin e Korinthit. Athenasit e Grekt tjerë t' ânes t' siperme meten vetum m' ngushtim t' madh; çuen me pvetë orakullin e Delfit, por edhe hyjniit u duken si me i pasë lishue doret, tuej ju pergjegjë orakulli m' nji mndyrë t' nderdyeme se Athena mund t' gjêete pshtim permrenda muresh t' drujta. Disaa e mâa teper pleqt e zvilluen orakullin si kshiill m' u ngujue n' shaat t' gjytetit, qi ishte i rrethuem me hûj drûnit, tjerët e mueren vesht per m' u futun nder anija. Por nder kaq ngushtime u gjet per pshtim t' atdheut *Themistokli*.

Qyshë prejë vocrrijet u paten paa shêje qi Themistokli do t' dilte nji nieri i madh e, thohet, se nji nder msuesa t' tii pat thanë: Themistokli kaa per t' kênë dikuer a urimi a nama e atdheut t' vet. Qyshë prejë luftet qi pat ndollë n' Maratonë, Themistokli kje i vetmi qi thote se vetum atëherë kishte fillue me Persjan ajo luftë, qi do t'ngiatte aq shum; e gjith mênden t'ngulun m' at besim s' kishte lanë paa prâa tuej kshillue gjytetin e vet qi t' u forcote per deed. Mas kshillit t' tii krejt fitimet qi Athena nxierte prejë xehevet t'argjandta t' *Laurit*, kjeen prishë per godii ânijash luftare, numri i t' cillavet mrrijti me t' shpejtë

deeri n' 200. Mendja e tii e prehtë kishte kuptue se vetum më bashknii, sidomos t' Athenës me Spartë, kishin mujtë me ju qindrue Persjanvet; prandej nji vjetë perpara, n' 481 para K., i kishte shtye Grekt m' u besatue nder veedi nen prîsii t'Spartës. Edhe ksajë herë aj kje shelbuesi i Athenës e i krejt Greqies. Muret e drûjta qi kishte perfolë orakulli Themistokli ja zvilloj popullit per anija, tuej i thanë se deeri hyjniit diftojshin se vetum n' dêed Athena do t' gjêete pshtimin e vet; jo shpijat, jo muret sajojnë gjytetin, por njerst; pshtimi i tyne âsht edhe pshtimi i gjytetit.

I zêmruem e i trimnuem prejë fjalvet t' Themistoklit populli duel gjytetit per m'u ngarkue neper anija; as t'fshâmet, as vaji i pleqvet, qi per nji maall t' rrejshem nuk dojshin me e lanë shatin, nuk mujten me e ligshtue e me ja ndrrue menden, por tuej largue graa e fmii, qi i barten nder ishuj e nder brigje t'afershme, e laan shkret Athenen, kû nuk vonuen me ja mrrijtun Persjant e me e rrênue.

Afer ishullit Salamis, n' gjii t' Saronikut, kundrell Athenet, ishte nalë lundertija luftare greke, e foort 380 ânijash, tuej pritun anmikun. E ja mrrijti. Krejt deedi, per saa perlaate syni ishte zbardhue me vela persjane! Ju raa zêmra Grekve tuej paa at morii fuqijet; nder t' besatuem kurrnji z' dote me ndêjun e Peloponesasit thojshin se Athena kishte sosë e vetum Peloponesi do t' u ruete. Themistokli u mundue me i knellun zêmrat, por kot, aq tutë e mnershme i kishte kapë; atëherë n' at shterngim aq t' foort guxoj me perdorue nji mjet teper t' rrezikshem, don me thanë neper nji shkardh besnik i çoj fjalë Sersit per me i thanë se aj ishte nji mik i tii e vetum rasa kerkote per me i sherbye. Lundertija greke ishte gatue me ikun naten prejë andej e praa t' a rrethote se rasë mâa t' bukur per me e pushtue

s' kishte per t' gjetun. Sersi, qi per tjeter s' kishte frigë veç se mos t' i ikshin prejë andej Grekt me mzi ç' priti per me i rrethue mas kshillit t' Themistoklit. Kuer Grekt ne e nesre nade u gjeten t' rrethuem, domosdo ju desht atëherë m'u nalë e me luftue, por m' ânë tjeter dispriml ju trimnoj zêmrat. Deedi ishte faash kuer filloj me i msye lundertija persjane, por me nji herë u çue nji eer e frymë e foort kundra ânijavet t' anmikut; njana ânii u perplaste kundra tjetres e shum nder to kjeen permyzë e rropullisë prejë valvet t' shkulmit t' ujnavet, do tjera kjeen ferfllue kundra shkrepavet e gurizavet t' bregut. N' at pshtjellim ânijat e leeta t' Grekvet u furen mjedis t'anmikut, tuej ju shporue anijat e tuej ju raa me turr perfshies fajkavet per me ju thye rrêmat qi mos t' mujshin me vozitun maa. Krejt persipja e deedit ishte mlue me copa t' thyeme anijash, si korrbeta, shtîza e rrêma e neper ta ishin kacavier per me pshtue Persjant; nder t' tana ânët u ndiete bertimë e vigem t' atyne qi ishin tuej u mytë e brohorim neper Grek per fitim t' paapritun e t' paakujtuem. Neper krejt Greqii u hap zâni i ktii fitimit t' shkelxyeshem e neper t' tana gojët s' u ndiete tjeter veç se êmni i t' madhit Athenas, i Themistoklit. Ky per me largue saa mâa parë anmikun qi per tokë ishte gjithnji i fuqishem e i rrebët, neper gojë t' tjeter kuej i shtîni n' vesh fjalen se Grekt dojshin me thye urat, qi aj kishte pasë ndreqe mii Hellespont. Nji trêmë e madhe, qi mos t' ju preete udha, e kapi Sersin, qi me mâa t' shumen e ushtries s' vet u ngut me dalë prejë Europet. Kuer mrrijti n' breg t' Hellespontit i gjet pernjimênd urat e prishuna, por prejë fortunet; ju desht me permledhë ânijat qi i kishin pasë teprue e mii to me kapercye me ushtrii t' gjymtueme prejë luftimesh e prejë lingatesh neper at grykë, neper t' cillen pak mot perpara aq me lumnii e kishte pasë kalue. Por me gjith aq qi

mâa t' shumen e ushtries e muer me veedi asgjaamangut nji pjesë bukur t' mirë t' ushtries e, jo mâa pak se 250.000 vetë, la n'Thesalii nen kryeprîsii t'Mardonit per me i shtrue Grekt e me laa uhanat e saa damevet e koriinavet.

LUFTIME AFER PLATEET E MYKALET (479 para K.). – Massi duel vjeta e ree desht Mardoni me sprovue t' shtruemit e Greqies, por n' fillim u mundue me t' mirë, tuej dashtë me raa n' good me Athenas, por kta i pergjegjen se deeri saa t' ênd-det dielli n' qiill s' mund t' lidhshin kurrnjt good. Atëherë Mardoni i testirun prejë krejnijet t' grekvet qi perbuzshin fuqien e tii, msyni Athenen e banorët e ksajë duelen prap gjytetit, qi kje prishë per z' dytit, e u ngarkuen mii ânija. Massi Mardoni dogj e poq u kthye nder fusha t' njethshme e t' plleeshme t' Beoties, tuej e ngulun lamen e ushtries afer gjytetit *Platee*. Por Spartâjt nen prîsii *t' Pausaniasit* e Athenasit nen atê t'*Aristidit* ju lvyren mrapa e n' vjetë 479 u perpoqen, tuej i kcye anmikut permrenda lamet me aq furii saa e dermuen shqim. Mardoni vetë met dekun e deka e tii i dha t' mrapshten ushtries persjane. Krejt lama e tyne me gjith farë begatinash raa plaçkë nder duer t' Grekvet. E, fat i madh, n' quheten kohë, madje thohet se edhe n' quheten ditë, Grekt nen prîsii t' Athenasit *Ksantipit* e t' Spartanit *Leotyhidit* thyen lundertien persjane afer majes *Mykale* n' breg t' deedit kahë Anadolli, kundrell ishullit *Samos*.

13. Tjera luftime me Persjan.

(prejë 479 - 449 para K.).

PAUSANIA. – Grekt t' trimnuemun prejë fitimit, qi kishin bâa kundra Persjanvet, mueren zêmer per me i msye deeri n' Azii, nder dheena t' tyne. Mii ushtriina toknore e detare t' Grek-

vet t' besatuem kryeprîsien e kishin Spartajt. Kryeprîsi spartan, Pausania, me nji lundertii t' besatuemvet çoj vel, tuej u nisun kahë *Bizanti* (Kostantinopolli), kahë i vetmi vênd qi ju kishte metun n' Europë Persjanvet, e z' vonoj me ngadhnjye at gjytet t' madh e t' begatë. Por me at ditë Pausania ndrroj krejt, u muer vesht me tinzii me Persjan, robve t' tyne t' xanun n' luftë ju lexoj mëndyren se si me pshtue, tuej ikun; pelqej e filloj me marrë doket e shlirueta t' Persjanvet e me aq krejnii i muer Grekt e besatuem, saa kta nuk deshten me ndigjue mâa e me durue urdhnien e tii, por zgodhen si kryeprîis tjeter Athenasin *Aristide,* qi per gojtarii t' bukur, per drejtnii e per dashtnii ndaj atdheun ishte i dashtun e i çmuem prejë krejt ushtries t' besatueme. Me kaq Sparta neper shkajk t' krejnies e t' trathties t' Pausanit, buer at kryeparii, hegemonii, qi per saa mot kishte pasë mii fuqiina detare t' Greqies. Spartajt, t' idhnuemun, thirren Pausanin per me pergjegjë n' gjygj mii t' punuem t' tii, por me skuthnii e skilii e tuej i thye me t' holla gjygjtarët, dijti me i pshtue ndershkimit. Por kuer mâa voon trathtija e tii duel mballafaqje, Spartâjt deshten me e kapë, por aj ju iku per me pshtue, tuej u rrasë m' nji tempull per me hîmun nen hije t' elterit, kû, mas besimit t' atëhershem, z' guxote askush me e prekë, si me thanë, mos me e prishë n' besë e m' ndore t' hyjniivet. Por Spartâjt edhe paa i gandue hyjniit nder t' drejta t' tyne, i mydhen dyert e tempullit me muur, tuej e lanun me dekë ûnit.

KRYEPARIJA E ATHENËS. – Aristidi si kryeprîis i fuqiinavet detare greke, dijti me e tkumë zyren e vet me urtii e drejtnii tuej u mundue per lirii t' Grekve, por n' t' quheten kohë me t' vepruem t' tii i dha lavd e nderim gjytetit t' vet, Athenës, e cilla me lundertii t' vet t' foort, ja dilte t' gjith pushtedevet tjera t' Greqies. Me urtii t' vet mrrijti me bâa qi se e cilla pushtede greke

t' paaguete per vjetë diçka per me i bâa ballë t' prishunavet, qi u dojshin per ushtrii detare. E aq besë kishin m'tê t'besatuemt, qi jo vetum t' marshtrote visarin e perbashkem qi u ruete n'Delos, m' tempull, por ja laan atii qi t' ja prete se t' cilles pushtede sa i perkitte me pague. Gjith ksajë s' madhe shpresë qi kishin m' tê Grekt, Aristidi ju pergjegj paa gjymtue askund, saa kje miêmnue *i drejti.* Por nuk urrnoj shum e mas deket nuk i gjeten gjaa as me mujtë me e vorrue, por Athenasit per me nderue kujtimin e tii e shtien n' dhee me t' holla t' pushtedës e per me ja shperblye t' mirat u perkujdesen per t' rritun t' fmijvet t' tii.

Cimoni, i biri i Miltiadit, mas deket t' Aristidit, muer kryeurdhnien; n' vjetë 465 i msyni Persjant e ju hoq doret sundimin mii Karii, Lykii e Pamfilii, krahina Anadollit, tuej i thye afer Kurymedonit, n' Pamfilii. Maa voon mandej u turr edhe nji herë tjeter kundra Persjanvet, qi kishin pushtue ishullin Çypper; me 150 ânija u nis, n' vjetë 449, kahë aj ishull, kû mrrijti per me ngujue gjytetin *Citium,* por para lethevet t' tija ja behi deka. Por ushtrija e tii kreu punen e fillueme, tuej thye per tokë e per deed anmikun afer *Salamit,* sqele mii at ishull per me kthye mandej si fituese kahë atdheut, tuej prûe me veedi hîjtë e kryeprîsit t' vajtuem.

Me kaq praan luftimet me Persjan, qi kishin ngiatë mâa teper se 40 vjet e mueren fund paa raa m' kurrnji good nder veedi Grek e Persjan, por prejë se kta t' mramt z'guxuen mâa me i trazue Grekt e Anadollit, por me i lanë me gzue n' qetii lirien e tyne, e s'ju raa n' mend mâa me kalue n' Europë. Luftat kundra Persjanvet u dhaan zâa e shkelxim t' madh per punë trimnijet e burrnijet Grekvet, qi edhe pse nji popull i vogel, asgjâmangut kjeen t' zott me thye nji pushtede nder mâa t'mdha-

ja t' botës, per me i sigurue veedit lirii, por n' ânë tjeter edhe i bâan nji sherbim t'madh popujvet tjerë, tuej thye turrin Azijasvet qi paten dashtë m' u fuur n' Europë.

14. T'knellunit e Athenës.

Mas luftimevet kundra Persijet, mujten Grekt saa do qi per pak kohë, me gzue nji qetii saa per mallxue varrët, qi kishte lanë ajo luftë e gjatë e m'u knellun. N' Athenë kû nuk u shifshin veç se rrênime filluen me nji herë godiina per me e pertrîmun shum mâa t' hishem e mâa t' bukur se perpara. Mas kshillit t' Themistoklit kje rrethue gjyteti, per me i bâa ballë ç' farë do rrezikut, me lethe t' foorta e t' gjana, e cilla punë shtîni smirë e rresë nder Spartâj, pse, mas ndertimit t' Lykurgit, Sparta s' mund t' u rrethote me lethe. Çuen me pvetë n' Athenë se çka dojshin me thanë ato lethe, tuej thanë se n' vênd qi me kênë per rojë t'gjytetit, mund t' ishin per dam t' Grêqies, pse mas mêndimit t'tyne, mujte Athena me raa n' dorë t' nji anmikut t' madh, si t' Persjanve, qi atëherë kishin me e pasë per qander qindreset shi n' zêmer t' Greqies. Por Themistokli i shtjerrtoj djerrimet e tyne e me dinakii i qiti huq. Mas kshillit t' tii i kje pergjegjë Spartës se Athenasit kiskin per t' çue lajmtarët e vet, qi ket punë me e zhdrivillue; vetë aj u nis i pari, tuej u porositë shokve tjerë, qi me tê do t' shkojshin n' Spartë, m'u vonue saa mâa teper e mâa mirë e nder aq i madh e i vogel me i grahë punës, qi t' u kryejshin lethet. Tuej bâa udhë per kadalë, mrrijti Themistokli n' Spartë, kû u siellte kot, tuej thanë se pritte edhe shokët tjerë per me shtrue çashtjen e lethevet qi atje ishin kênë marrë vesht keq. Por kuer Spartajt ndien se lethet ishin gaadi t' marueme, mueren idhnim, por Themistokli i fashiti tuej ju thanë se kishin

ndie keq e per m' u vertetue, ju mushi mênden qi t' dergojshin edhe ata lajmtarët e vet n' Athenë per me i paa me syy punët; m' ânë tjeter mandej i çoj fjalë gjytetit t' vet tinez qi t'i nalshin saa mâa shum t' mujshin lajmtarët e Spartës, tuej i ngarritë me me punë kote. E kuer ne e mram i erdh fjala se lethet ishin krye e marue, atëherë i mlodh Spartâjt, t'cillvet, paa pikë drojet, u diftoj se Athena ishte rrethue n' lethe per rojë e projë t'veten, por edhe t' krejt Greqies. Spartâjt i priten bukur mrrolët e zymtë fjalët e tija, por me i bâa gjâa t'keq z'guxûen, pse kishin njerst e vet n' Athenë, t' cillvet mund t' u ndollte edhe mâa zii.

Themistokli u mundue, tuej shtue sidomos fuqien detare, me e rritë Athenen permii t' gjitha pushtede tjera t' Greqies; me ja mrrijtë ktii qellimit smadhoj limanin e *Pireut,* shtîni me ndreqë vênde t' posaçme per trajtii anijash, tuej u mundue me qitë per vjetë n' deed kaa nji zet ânija t' reja. Madje projë gjakimit teper t' madh qi mos t' i dilte shemer per deed Athenës, desht me i dhanun zjarm anijave t' Spartës qi u gjindshin m' at limâa, por i kundershtuen tjerët Athenas mas kshillit e msimit t' Aristidit. Ndonse Themistokli me mish e me shpiirt pat kênë mundue per lulzim t' gjytetit, t' atdheut t' vet, me gjith aq kje, sidomos per t' gergame t' Spartâjvet, qi e kishin marrë n' mnii t' madhe, bue projë vêndit t' vet. Smirzezt e rreskqiit, qi gjinden gjithkund e gjithkuer, e paditen sikuer se t' ishte i marrun vesht me Pausanien. Themistokli, tuej e paa veedin n' rrezik, iku projë Greqijet per me vojtë tu *Admeti,* mreti i *Molosejvet,* n' Epir. Por edhe atje, teper afer Grekvet, s' e shifte veedin n' sigurim e duel andej e vojt n' Azii tu mreti i Persies, qi e priti me nderim t' madh, tuej shpresue ndimë t' foort projë tii, projë atii nierit, qi me dije e urtii t' vet kishte pasë thye fuqien e madhe t' Persjanvet. E pernjimênd mreti i Persies desht me i dhanë nji ushtrii

per me e nisë kundra Athenet, kuer kjo i nimoj Egjiptit per m'u ngrehun kundra sundimit t' Persies. Por Themistokli, n' zêmer t' cillit dashtnija e atdheut kishte rrâjë t' foort, dijti, tuej hanger buken paa permyzun kupen, mos me e zhigue veedin me nji kore e turp t' randë, tuej pii, si nder ato kohna t' vjetra u bâte prejë shum kuej, helmin per me mytë veedin. N' Magnesii, kolonii greke t' Anadollit, i kje ngrehun nji muranë, por eshtnat i kjeen çue e vorrue tinëz n' Atikë per mas dishirit qi pat diftue per t' gjaall.

LUFTË E TRETË KUNDRA MESENJES (464 - 455). Punët e mdhaja, qi i pat fillue Themistokli per t' rritun t' Athenës, i vjanoj *Cimoni;* n' kohë t' ktii limani i Athenës, *Pireu,* kje lidhë me lethe t' gjata me gjytet; por edhe aj, ndonse pat punue vetum per t' mirë t' Atdheut, kje bue prejë Athenet, e qe se per ç' farë shkajkut. Nji termet i mnershem shkretnoj Sparten; me mija vetesh gjeten deken nen rrênime. N'ket kohë vajit e ankthit Helotejt e shtypun e Mesonjanët e neperkamun rroken rasen per m' u çue kundra Spartet per t' treten herë, per t'cillen arsye t' çuemt e tyne kje queitun *lufta e tretë kundra Mesenjet.* Spartajt m'at ngushtim t'madh lypen ndimen e Athenës, qi nuk desht me jau dhanë, mos t' ishte gjetun Cimoni, qi n' Mledhii popullore çoj zânin e vet per pajë t' Spartës, tuej thanë se korii e randë per Athenë mos me ju bâa krahë asajë, qi nder lufta kundra Persijet, aq fort ishte mundue per lirii t' Atdheut, e sod me e lanun m' u neperkamun prejë shkardhavet t'vet. Fjala i punoj Cimonit e me nji ushtrii kje dergue per ndimë t'Spartâjvet, me t' cillët ngujoj gjytetin e forcuem *Ithome,* kû Helotejt e Mesënjanët ishin rrethue per me dekë. E me njimend ngujimi ngjati shum mot e nder kaq filluen me bijtë degame ndermjet t'Athenasvet e t' Spartajvet, mandej kta t' mramt plot krejnii filluen me

i perbuzun Athenasit, tuej ju thanë qi aspak s'ju falshin ndeeres per ndimë, per t'cillen s' kishin kurrnji nevojë. Cimonit t'poshtnuem e t'shpotitun ju desht me kthye n'Athenë, kû prejë Athenasvet, t' testirun prejë dhunet t' Spartâjvet, kje pritun fort keq e me fjalë t'vrashta, sikuer se aj qi i kishte ngallmue me shkue m' ndimë t' Spartës. Me mzi ç' priten smirzezt e shêmrat me ju çue kundra, t' cillvet ju duel me e bue per dhetë vjet, mas ligjet t' ostracismit, prejë Athenet, por mandej ja shkurtuen per pêsë vjet, mas t' cillës kohë ktheu n' gjytet t' vet, tuej harrue dhunen, qi paa farë gjygjit, i paten bâa atdhetaret e vet. Prap si perpara u mundue per t' mirë e t' marë t' Athenës, sikuer e dishmuen luftimet e mrame kundra Persjanvet.

Nderkaq mujten Spartajt me i thye per t' treten herë Mesenjanët e mjerë e me i ndrydhë mâa keqas nen zgiedhë t' tyne. Por Ithomen s' mujten me e pushtue veç se mas dhetë vjet ngujimit e atëherë madje me good qi me ju lishue udhë t' liir banorvet t' sajë, qi mueren udhë me dalë perjashta, tuej i pritë mirë Athena, qi ju dha tokë per m'u ngulun m'nji kolonii t'sajë, m' *Naupaktus,* n' breg t' gjiut t' *Korinthit*. Gjithnji vîshin tuej u egercue nder veedi t' dyy shêmrat, Athena e Sparta.

15. Perikli e lulzimi i Athenës.

Massi kje bue prejë Athenet Cimoni qi u mate me bujarii, muer randsii vogjlija, qi zgodh per me marrë frênin e Pushtedes *Periklin,* t' birin e Ksantippit, t' fituesit t' luftes afer *Mykalet.* Kje Perikli i stolisun e i pajisun me t'tana stoliinat e t' leemit e t' natyrës, pse si biir i t' mirit e i pasun ishte i nderuem; per hijeshii t' shtatit mandej e per mênde t' zhdrivillueme e t' begatueme me dije e urtii ishte per posë i çmuem edhe i dashtun.

Tjeter mêndim e qellim nuk rrahi veç se si me e naltsue Athenen n' mâa t' madhen kamë t' aratimit e t' gjytetnimit m' njanë ânë, e m' tjetren me e forcue qi t' u bâte mâa e para pushtede e Greqies. Mâa teper se per triidhetë vjet marshtroj e tkumi zyret e Athenës, tuej u diftue si mâa i holli gojtaar e kuvendtaar e mâa i urti sundimtaar; krejt fuqija e sundimi i pushtedes ishin permledhun n' dorë t' tii, gjith tjerat rranje t' qeveries do t' ju pervûjshin dijes e urtijes s' tii. *Bumullimë e urrfee janë n' gojë t' tii* shprehshin me thanë Athenasit per me diftue fuqien e madhe t' mendes e t' gojës s' tii. Perikli u pshtet gjithmonë mii vogjlii e t' tana ndertimet e sundimit qi vndoj, shkrepshin mii t' rritun e t' forcuem t' sajë. Por me gjith qi mate krah vogjlies nuk punoj kurr tuej shkue marrisht mas dishireve t' sajë, qi n' llaas shum herë kapercen kufinin e urties per me lypun e me dashte pune qi s' i perkasin. Pushtetin e Areopagit, mâa t' madhit rrang t' qeveries, e vogloj, tuej i hjekun fuqien gjygjtare per me ja dhanun gjykatavet popullore. Barren e t' prishunavet, qi u lypshin per t' tkumun t' pushtedes, ja randoj mâa teper t' begatvet; mandej qi t' mujte edhe vogjlija me gzue t' drejtat gjytetnore per kahë sundimi shênjoj paga per zyre t' qeveries, tuej ju lidhun rrogë gjygjtarvet e zyrtarvet tjerë, madje shênjoj edhe nji pagë per se t' cillin kuer t' mirte pjesë n' mledhii popullore.

Nen sundim t' Periklit Athena shkelxej si mos kurr per aratii e gjytetnii, tuej u bâa strofull e njersve mâa t' mdhaj nder harte e ditunii, tuej u stolisun me gjith farë godiinash t' hieshme si tempuj, theatra, gymnasa e udha; u rrit si mos kurr per fuqii, tuej u forcue me lethe e shata, tuej shtue numrin e anijave luftare e numrin e ushtries per tokë. Me arsye koha e sundimit t' ktii nierit t' madh kje thirrë *koha e artë*. Shkelximi i Athenës lishoj rreze mii krejt Greqii e madje mâa pertej. Athe-

nasit e t' gjith Grekt qi ja dijshin çmimin veedit per aratii e gjytetnii, i thirrshin t' huejt *barbar,* e cilla fjalë, prejë se t' huejt u gjindshin mâa poshtë se Grekt, muer mandej nji veshtrim t' keq per me shênjue nieri malok e kaberr e per mâa teper e-dhe mizuer.

16. Luftat peloponese.

(prejë 431 – 404 para K.).

Shkelximi i Athenës e i Greqies, qi filloj mas luftavet persjane, tuej gufue me pagjë e qetii, nuk ngiati fort shum, pse smira e rresa e t' dyy shêmravet, t' Athenës e t' Spartës, qi s' mund t' dürojshin parien e shoqe – shoqes, ngallmuen lufta t' kobshme, qi shkretnuen vêndet e tyne. Shkëndija e atyne luftavet filloj *n'Epidamnus* (*Durrsi* i ynë), kû kishte ngulun bunin e vet nji kolonii e madhe Greksh t'ardhun prejë *Korçiret (Qerfozit).* Historiinat greke thonë se n' at kolonii ndollen degame ndermjet t' vogjlies e t' bujaries, e kjo e mramja kje bue prejë gjytetit e per me e shtîmun n' dorë u bashkue me *Ilir.* Asht punë e vertetueme qi Durrsi kaa pasë, sikurse limâa tregtijet, nji kolonii Greksh t' ardhun me punue e me tregtue nder nee, nder Ilir, por giasët na thonë, se me gjith qi numri i Grekvet t' ardhun paska kênë ndoshta i madh, sundimin e fuqien permii gjytet do t' a keen pasë me njimend ânasit, Ilirt, qi, mas Grekvet, sajojshin bujarien, e cilla domosdo u bashkue me komtarë t' vet, me tjerë Ilir. Historija mandej na sprovon se edhe Ilirt kan pasë kênun detarë t' foort e madje edhe kusarë, e praa si mund t' besohet, qi t' keen durue me i lanë t' huejt, qi t' ju mirshin nji sqele aq t' mirë shi n' zêmer t' tyne? Arsyeja praa dishmon qi Durrsi kaa kênë gjytet Ilirsh me gjith qi kaa mujtë me pasë nji ko-

lonii Greksh, sikuer se ndolle nder t' gjitha sqelet tregtijet, qi kan koloniina t' huejsh.

Grekt kuer e paan veedin ngusht prejë bujarijet t'bashkueme me Ilir, lypen ndimë prejë Korçiret, por kjo s'u pergjegj, atëherë ju suellen Korinthit, pse Korçira u njehte kolonii e atii gjytetit, qi u gatue me ju ardhun m' ndimë, por tuej u prishun me Korçirë. Korinthi per me kênë i foort ju lut Spartës me i nimue, sikuer Korçira Athenës e kshtû, tuej prîi n' njanë ânë Athena e m' tjetren Sparta, krejt Greqija u daa n' dyy lagje t' gatueme m'u ferfllue njana kundra tjetres, tuej ngallmue nji luftë t'gjatë, qi rrênoj e dermoj Greqien e kje thirrun *lufta peloponese.*

E PARA PJESË E LUFTËS (prejë 431-421). — Vjett e para kaluen paa luftime t' mdhaja, por vetum tuej i raa pree herë njana lagje, herë tjetra anmikut per me e damtue. Spartâjt per vjetë dilshin n' Atikë tuej çartë e tuej plaçkitë mal e arben, nder saa Athenasit, me ânija t'veta, dilshin bregut t'Peloponesit, tuej shkretnue limanet, qi maheshin me Spartë.

N' t' dyten vjetë t' ksajë lufte Athenen e gjoj nji koob i mnershem, murtaja, qi numer t' paanjehun njerssh myti, nder kta t' madhin Perikel t' motnuem, massi i pat farue krejt gjindt e shpies. Me dekë t'Periklit shum t'zeza raan mii Athenë, prejë se e mueren sundimin n'dorë njers t'poshter, qi me brima e vikama u levdojshin per projsa t' popullit a sikuer thohet greqisht *demagoga.* Nji nder kta kje nji farë *Kleonit,* regjës likurash, qi e shtyete popullin n'mizoriina kundra gjytetevet, qi kishte pushtue. Kuer Athenasit thyen e ngallnjyen gjytetin *Mytilene,* mii *Lesbos,* qi ju kishte pasë dalë beset per m' u lidhë me ânë tjeter, Kleoni i shtyni n' mledhii popullore me i gjikue per dekë t' gjith banorët e mjerë t' atii gtytetit; me njimênd se mâa voon

ky gjyqgj i mrapshtë kje zbutë, por per nji herë shum vetë paten kênë mytë.

PAGJË E NICIAJT. – Spartâjt per me ju bâa rrêng Athenasvet u munduen me ju shkoqun koloniinat e trashigimet, qi ata kishin nder shum vise. Per ket qellim derguen nji ushtrii n' Maqedonii, kû afer Amfipolit, n' breg t' lumit Strymon, u perpoqen me ushtrii t' Athenës, e cilla kje thye, tuej metun vetë Kleoni, por edhe Spartâjt bueren shum. N' vjetë 421 Niciaj, qi kishte pasë marrë sundimin e Athenës n' kamë t' Kleonit, me urtii t' vet, mrrijti me i pajtue nder veedi Athenen e Sparten, tuej u lidhun per pêsdhetë vjet pagjë, tuej i lanun punët si paten kênë perpara luftet, a si thohet me fjalë latine *stato quo ante,* paa bâa farë ndrrimit nder trashigime t' njanës e t' tjetres. Kjo pagjë e lidhun ndermjet t' dyy shêmravet kje qûejtun per ndeer t' ngallmuesit *Pagja e Niciajt.*

F DYTA PJESË E LUFTËS (prejë 418 - 413). — Pagja e lidhun prejë Niciajt pat pak qindresë. Jetote n'at kohë n'Athenë nji djalë i rii êmnit *Alcibiade,* qi per vepra t'mara e t'mrapshta njehet nder mâa t' permendun t' kohnavet t' vjetra e per shum mot fati i Athenes e i krejt Greqies kje lidhë per tê. Kje Alcibiadi pinjuell e nji Deres s' mirë, t' afershme me gjindii t' Periklit, shum i gjaashem e per stolii t' shtatit mâa i hieshmi m'krejt Athenen: t' gjitha vetiina e nure qi e rritshin faqe popullit e ja hajshin zêmren; por mjerisht n' ânë tjeter kto nure t' bukra i prishte me vese tjera t' mrapshta, pse ishte lojtës fjalet e beset e krejnaar aq i madh saa z'gjakote tjeter veç me kênë mii tjerë. Lakmote luftë, pse n' uzdajë t' sajë shpresote t' rritun e madhnii e shkaku i ksajë s' i huqi.

Prejë gjytetit *Segasta,* n' Sicilje, ja mrrijten lajmtarë n' Athenë per me lypun ndimë prejë sajë kundra *Sirakuset,* qi tjerat

gjytete t' atii ishullit dote me i shtrue nen zgjedhë t' vet. Niciaj e tjerë gjytetas mâa t' pjekun t' Athenës dojshin me i perciellun lajmtarët paa farë ndimet per mos me i pertrîmun atdheut t'tyne ngatrrime, qi mund t' a çojshin deeri n' luftë. Por Alcibiadi aq i foli popullit per me ja mushun mênden per t' i nimue gjytetit Segesta, saa me nji herë u daa per t' u mledhë nji ushtrii nen kryeprîsii t' tii.

N' vjetë 415 çoj vel per Sicilje nji lundertii aq e bukur e e marë qi deeri m' atëherë s' ishte kênë paa n'Athenë e nen kryeprîsii t' Alcibiadit, t' Niciajt e Lamahut mrrijti nder ato brigje t' Siciljes. N' fillim punët vojten marë, njani gjytet mas tjetrit kje ngadhnjye. Kuer qe, paa pritun e paa kujtue Alcibiadi kje thirrun n' Athenë, kishte pasë kênë paditun per nji dhunë t' randë kundra besimit t' popullit. Pak gjâa perpara se t' ishte nisë ushtrija, paten ndjehun, m' nji naade, *hermet,* qi ishin shtylla per nshkrime, mii t' cillat u gjindshin kreena hyjniish, t'shemtueme m' nji mëndyrë qi vetum nji dorë e habinueme kiskte mujtë me i prishë. Per ket dhunë kaq t' randë kje paditë Alcibiadi, por massi lundertija ishte gaadi n' limâa per t' u nisë, nuk mujt m'u pvetë e m' u shtjerrtue mii at padii e ndersaa u gjindte n'Sicilje ajo padii u pertrîi e u dergue nji anii me e kthye n' Athenë per me dalë para gjygjit per me pergjegjë. Ktheu, por jo n'Athenë, por n' Spartë! E atje ndjeu se gjygtarët ja kishin pasë pree per dekë. Qeshi e tha: Shpejt kam me u diftue se jam gjaall. E me njimênd ksajë herë majti fjalen. N' Spartë njaj Alcidiadi qi kishte pasë jetue nder hajthenii e argtime, qi vînë prejë pasunijet, aj muer me jetue mas mëndyret t' eger t' Spartajvet, tuej fitue kshtu dashtnien e nderimin e tyne. Per me shfrye kundra Athenet i ngacmoj Spartajt me çartë pagjen, tuej i nimue Sirakusës. E me njimênd u nis me nji herë nji ushtrii, qi thej kryekput e bâni gaa-

di krejt rob ushtrien e Athenës; kryeprîsat e sajë Niciaj e Demostheni laan kryet, m'nji olok t'Sirakusës, nen shpatë t'gjygjit t'anmikut.

E TRETA PJESË F LUFTËS (prejë 413-404). - Mâa rrebtë s' kishte mujtë Alcibiadi me shfrye kundra gjytetit t'vet; per me e poshtnue edhe mâa teper i shtyni Spartâjt deeri me Persjan m' u besatue e me pushtue nji shaat t' forcuem, qi u gjindte afer kufijvet t'Atikës s'veerit, êmnit *Decelea*. Por Alcibiadi nuk vonoj me shtîmun nderdym kundra veedit edhe nder Spartâj, tuej guxue deeri me fye mretin e tyne. Per me i pshtue nder-shkimit iku nder Persjan, e me dredhii t' veta dijti me ja mushun menden nensundimtarit persjan per t' i majtun pajë Athenasvet, t' cillët kuer mueren vesht ndrrimin e tii u gzuen e hoqen me nji herë gjygjin e t' buemit qi randote mii tê, madje i dhaan kryeurdhnien e lunderties s'tyne. Me t'kthyem t' Alcibiadit, ktheu n' Athenë edhe fati i mirë i sajë, pse thej Spartajt per deed e per tokë n' breg t' Anadollit, afer *Abydusit* e *Kyzikut*, i pari mii grykë t'Hellespontit e tjetri mii deed Marmara. Spartâjt u gjeten ngusht fort e mas luftimit t' Kyzikut, kû pat mêtë udhe prîsi i tynë, Mindari, shkruen n'Spartë mas mëndyret t'tyne me pak fjalë: *Mindari kaa metë, ushtarët t' untuem, nuk dijmë se çka t' bajmë*. Spartajt t' shterguem prejë ngushtimit derguen lajmtarë per me lypë pagjë n' Athenë, por kjo i perbuzi. Alcibiadi me plaçka t' mdhaja ktheu n' Athenë, kû kje pritë me lumnim t' madh, n' vjetë 408 para K.

Por lumnimi ngiati pak, pse Alcibiadi kje nisë prap me nji ushtrii per Anadoll. N' Samos muer vesht se kryeprîsi spartan, Lisandri, kishte pasë fitue per veedi nensundimtarin e rii persjan, Cirin. Alcibiadi me saa mujt u mundue mos me i lanun anmiqt m' u bashkue. Dau ushtrien e vet n' dyy pjesë; me njanen u nis aj vet per me ngujue gjytetin *Foeea* e tjetren nen urdhen

t' nenprîsit t' vet, t' *Antiokut,* e la n' gjii t' Efesit, me porosii qi per kurr nji arsye mos me hîmun n' luftë, por aj s' mujt me durue paa u kapë me Spartâj, qi e thyen keqas fort. Ky lajm i zii i testiri Athenasit, qi ja vûen fajin Alcibiadit, tuej e majtun per t' paa-aftë, per t' cillen arsye e hoqen prejë kryeprîsijet. Per me i pshtue salvimevet t' tyne Alcibiadi iku n' *Hersones* t' Thraqjes.

T' RAAMIT E ATHENËS (404) E MARIMI I LUFTËS. — Me t'ikun t' Alcibiadit ktheu n' Athenë ngullmi i zii. N' kamë t' tii kjeen zgjedhë dhetë kryeprîsa ushtrijet; por vetum nji herë nen prîsii t' tyne u duk se do t'shkelxete prap fati i Athenës, kuer, n' vjetë 406, thyen Spartâjt afer ishullit *Lesbos;* por kje i mrami fitim, pse nji vjetë mrapa, n' 405, n' gryke t' Hellespontit, ushtriinat toknore e detare t' Athenës kjeen dermue shqpmit prejë Spartâjvet nen kryeprîsii t' Lisandrit. Mas ktii fitimit Spartâjt msyen fiill Athenen, tuej e ngujue per deed e per tokë, tuej e ngushtue me ju dhanë duer lidhë. Lethet e shatat e forcuem, qi me aq shum muund kishin pasë kênë ngrehun n' kohë t' Themistoklit, kjeen rrafshue me tokë; krejt anijat, deeri mâa t' voglat, si fllugat e lundrat, kjeen thye e prishë; ju desht me bjerrë krejt trashigimet e perjashtuna; kje shterngue me njoftë e me vojtë nen prîsii luftare t'Spartës; forma e sundimit populluer i kje hjekë, tuej e detyrue me marrë nji ndertim sundimit bujarijet, mas mêndyret t' Spartës. Nji çetë ushtrijet spartane kje lanë n' Athenë qi t' ju rrite ktyne goodevet. Me kaq lufta peloponese u sos me fikë e rrênim t' Athenës, por edhe t' tjeravet gjytete t' Greqies.

TRIDHETË TIRAJT. – Sikuer n'Spartë âshtu edhe n'Athenë kje zgjedhë per sundim t'sajë nji pleqsii 30 vetsh, njasish qi ju lvyershin Spartâjvet e praa sundimi i tyne kje mirfillit me vesh-

trim t' plotë t'êmnit *tiraj*. Per ndand muej ngiati sundimi i mneershem i atyne, tuej shkretnue e mjerue popullin e ngratë. Edhe Alcibiadit, prejë Hersonesit, ju desht me ikun mâa pertej, n' Azii, nder Persjan; por edhe atje e qepoj mnija e Spartâjvet, pse per t' shtîeme t' tyne kje mytë. Mas tet muejsh tiranijet Thrasybyli, nji nder mâa t' vjefshem Athenas, u çue kundra tirâjvet, tuej permledhë rreth veedit Athenasit e ikun e me ta, tuej i raa Athenës, i thej tirâjt per me pshtue gjytetin e mjerë. Me Spartâj raa n' goodi; mujt me pertrîmun edhe nji herë sundimin populluer mas ndertimit t' Solonit, por madhnija e hershme kishte sosë; e parii e hegemonii mii Greqii i muer Sparta, tuej neperkamë e tuej shkelë t' drejtat e gjytetevet tjera.

LUFTA PERSJANE VLLAZNORE E T' KTHYEMIT E DHETMII GREKVET. – Nji nder djelm mâa t' vogjel t' Dariut t' II, *Ciri,* qi kishte nensundimin e Anadollit, desht me i rrbye t' vllaat t' madh, *Artasersit,* shkam e jetë. Nen shkajk qi me shtrue e me shue nji kryengritje t' disaa popujvet, çoj n' kamë nji ushtrii, n' t' cillen mueren pjesë tremdhetmii Grek, mâa e shumta Spartâj e u nis kahë t' leemit, tuej u mundue me e majtun mshehtë mendimin e tii. Por Artasersi ja kishte pasë shtjerrtue e hetue e ju gatue me e pritun me nji ushtrii t' madhe. Afer *Kunakset,* per brîi Babylonet, u ndeshen t' dy vllaznit m' nji luftim t' pergjakshem, n' vjetë 401. Spartajt me trimnii t' tyne t' perhershme qindruen burrnisht nen prîsii t' kryetarit t' tyne *Klearhit,* por çetat persjane, massi met dekun Ciri, u bashkuen me ushtrii t' Artasersit. Atbotë Grekt ndollen keq fort, pse t' rrethuem gjithkahë prejë anmiqsh n'dhee t'anmikut. Por s'u ligshtuen; mueren udhë me kthye kahë vêndet e veta, por t' ndiekun e t' salvuem prejë Persjanvet, qi u mundojshin me i ngrehun e me i shtîmun nder prita e pusiina. Me shkajk qi me raa n'good me ta per me paj-

tue kjeen prejë Persjanvet joshun n'lamë ushterake t'tyne kreent e Grekvet e trathtorisht mytun. Atëherë Athenasi *Ksenofoni*, qi u gjindte nder Grek, qi per numer mrrijshin n' 10.000 vetë, muer me ju prîmun e nder nji mii rreziqe, kû prejë natyret t'vêndevet t' fshtira, ku prejë njerzvet, mujten me kapë bregun e rrmakët t'Tigrit, me kapercye bjeshkët e zbardhuna prejë boret t'Armenies per me raa nder zalle t' bregut t' deedit t' Zii, prejë kahë mandej kthyen n' atdhee t' vet. Ky udhtim i gjatë, nja 4000 kilometra, me ndolla t' çuditshme na kaa metun i pershkruem prejë vetë prîsit, Ksenofonit.

LUFTAT E KORINTHIT (395 - 387). - Mreti i Persies, Artasersi, turfullote gjith idhnim kundra Grekvet, por mâa teper kundra Spartâjvet per ndime, qi i kishin pasë dhanun t'vllaat t'tii, Cirit; e per me shfrye mnien e vet u kap me Grek t'Anadollit, qi ishin t' besatuem me Spartë. Kjo me nji herë, per me ju nimue, nisi nji ushtrii nen urdhen t' mretit t' sajë, t' *Agesilaut,* qi u perpoq me ushtrii anmike per me e shqimun krejt, e mandej u gâtue me ju rrasë permrenda asajë mretnii, kuer per ngut kje thirrun n' Spartë, qi u gjindte ngusht, pse, t' thyem me t' holla t' Persjanvet, ishin çue kundra sajë Korinthi, Thebeja, Argi e Athena. Agesilau shperdau anmiqt e besatuem afer *Koroneet,* n' Beotii, por buer lundertien, qi afer Knidit, n'vjetë 394, i kje thye prejë Athenasvet nen prîsii *t' Kononit*, i cilli kthej n' Athenë, kû me t' holla t' Persjanvet pertrîni lethet e gjytetit. Sparta per me pervûjtun anmiqt qi kishte nder komtarë t'vet, u bashkue me anmik t' gjithmonshem t' êmnit Grek, me Persjan, me t' cillët lidhi besë, tuej çue si mkamës t'vet n' *Susë,* n'kryegjytet t'asajë kohe t' Persies, *Antalcidin,* per me vûe goodet, por goode sikuer desht mreti i Persies e qi kjeen per rrenim t' Greqies, pse mas atyne goodesh Grekt e Anadollit e ishulli i Çyprit raan nen Per-

sii; gjytetet, si t' mdhâja si t'vogla t'Greqies, do t'u sundojshin se i cilli n' veedi, por paa mujtë m' u besatue njani me tjetrin.

LUFTA NDERMJET THEBET E SPARTET (378 - 362). - Neper pagjë t' Antalcidit, qi fundoj fuqien e pushtedevet greke e qi Sparta pat lidhë vetum per t' rritun e t' smadhuem t' vet n' shpinë t' tjeterkuej, muer ajo parien mii Greqii, parii, qi perdoroj per me shkelun e me neperkamun t' drejtat e tjervet. N' *Halkidiqe,* nji gjytet, êmnit *Olynth,* kishte kênë besatue me dheena per rreth per me mujtun me ju qindrue Maqedona svet, por kjo punë çoj peshë smiren e Spartajvet, qi s' mund t' durojshin qi tjeterkush, posë tyne, t' u forcote. Derguen kundra atii gjytetit nji ushtrii, nen prîsii t' *Foebidasit,* qi tuej kapercye neper Beotii, u nal afer Thebejet. Sikuer nder mâa t' shumtat gjytete t' Greqies edhe n' Thebe ishin degame ndermjet bujaries e vogjlies; ato pshtjellime i muer per shkajk Foebidasi per m' u perzie nder punë t' Thebes, tuej i majtun krah bujaries e tuej ngrehun nji sundim tirâjsh, si paten punue dikuer n' Athenë; per posë ksajë punë pushtoj edhe shatin *Kadmea.* Nen sundim t' tirâjvet kreent e vogjlies kjeen gjikue per dekë e shum tjerë per me ju pshtue salvimevet iken n'Athenë. Nder t'ikun ishte nji Thebeas, êmnit *Pelopida,* i stolisun me t'gjitha nuret e burrnies. Ky me disaa shokë tjerë t' ikun u perbetue per pshtim t'gjytetit t' vet; gjet edhe tjerë t' perbetuem permrênda Thebet, qi u shumuen me nji herë e kuer ja paan giasen i raan Thebes, tuej u bashkue t' gjith dashalirët, per me ju turrun tirâjvet e me i mytun. Hapen dyert e burgjevet, kû gjimojshin saa t' mjerë t' paafaj, thirren t' ikunit, pertrien sundimin e vogjlies, tuej zgiedhë per kryetarë *Pelopiden* e mikun e tii *Epaminonden;* ngujuen shatin Kadmea, tuej e shterngue me raa n'dorë prejë ûjet, por

tuej i lishue udhë ushtarvet Spartaj. N' ket mndyre Thebeja u lirue, n' vjetë 379.

Sparta s' mujt me e perbîmun ket kore, qi i raa e me armë n' dorë u çue me e laa. Por edhe Thebejanët, t'trimnuemun prejë fitimit t' parë, u bâan gaadi per t' qindrue per lirii t' vet; edhe Athena per disaa mot ju nimoj. N' kryе t' ushtriinavet thebejane ishin *Pelopida* e *Epaminonda,* dy miq t' lidhun nder veedi me pêngje t' njaj dashtnije t'vertetë, qi kishte themel t'paatundshem n' burrnii t' paalye t' tyne. Epaminonda ishte pinjuell i njaj dere bujare, por t' vorfnueme, i rrahun nder t' tana hartet e trupit e t' mêndes e i pajisun me mâa t' çmueshmet nure t' zêmres, saa m' u njehun me njimênd nji nder mâa t' shkelxyeshmit burra t' Grekvet t' vjeter. Ishte aq i vobegë, por edhe i shkoqun me zêmer kahë gjâja e pasa, saa vetum nji pekt kishte, e shum herë ju dote m' u mshilë n' shpii saa herë i bite nevoja me e laa. Saa do qi miqt e tii t' pasun e t' begatë u mundojshin me i nimue me gjâa, s' ju mushte kurr mêndja me jau marrë. Kalxohet se nji herë i duel para nji lajmtaar i mretit t'Persies me nji strajcë plot me aar per me mujtë me e thye, por ja priti: Lum miku, per n' kjoftë se mreti i yt e kaa mênden me i vjeftun atdheut t' êm, atëherë âsht kot me u mundue qi t' m' bajnë per veedi me t' holla; por n' kjoftë se djerron per t' keq, atbotë krejt aari e argjandi i tii nuk dalin per me m' bâa trathtuer, e ti largou me t' shpejtë gjytetit per mos me m' i shtîmun n' t' keq banorët.

LUFTA AFER LEUKTRET (371). - Spartajt me nji ushtrii t' madhe u nisen kahë Beotija per me i shtrue Thebejanët, por kta u gatuen me i pritun me ushtrii t' vet, mii t' cillen kryeprîsien e kishte Epaminonda; Pelopida i prîite nji krahit ushterak, *çetës shêjte,* sikuer u thirrte, pse ishte lidhun me bee e fee a me dekë a me fitue. Afer Leuktret u ndesheë t'dyy lagjet; Epa-

minonda per mos me e lanun anmikun, qi per numer ishte shum mâa i madh, me e shtîmun n' rreth, e mspni terthuer a se gêmtas, mendyrë qi krejt fuqija e t' mspemit randohet vetum m' nji vis t' fuqiis anmike. Kshtu i shperthej rendet e anmikut, tuej u furun n' zemer t' ushtries s' tii, kû mrrijti me mptun mretin, tuej e lanë ushtrien paa krye, qi u vûe n' t' ikun. Ky fitim i qiti zâa t' madh Thebes n' krejt Greqien.

LUFTIM AFER MARTINEET. (362). - Thebejanët qi ne e parë qindruen vetum per rojë e proje t' tyne, tash mueren me i mspe Spartâjt deeri nder vende t' tyne, tuej raa n' Pelopones per kater herë, kû, per me i ligshtue, pshtuen prejë zgjedhës s' tyne Mesenjen e robnueme, tuej e ngrehun pushtede n' veedi; permlodhen Arkadejt e daam nen nji kryegjytet t' perbashkem, nen *Megalopolin*. Spartâjt u gjeten keq e n' ket ngushtim ju suellen per ndimë t' shêmravet t' vjeter, Athenasvet, qi prejë smiret qi Thebeja po madhnohej e po rritej, u besatuen me ta. Por nuk ju trêm spni Epaminondës e nuk e lishoj aspak zêmra, por madje me fuqii t' knellun mspni drejtë Spartâjt, n' strofull t' tyne, n' Spartë qi per pak gjâa pat me i raa n' dorë, mos t' kishin luftue banorët e sajë me njat disprim t' furiishem qi i vjen nierit kuer e shef veedin tuej sosë. Epaminondës ju desht m' u prapue per me ardhë kahë mjedisi i Peloponesit, tuej xânë vênd afer nji gjytetit t' êmnuem *Martinea*, afer t' cillit u perpoqen Thebejanë e Spartâj m' nji luftim t' pergjakshem. Spartâjt kjeen vûe n'teposhtë, Epaminonda si i terbuem ishte ferflue permrenda rreshtavet t' anmikut, kuer kje varrue randë fort prejë nji shtîzet, maja e t' cilles u thye permrenda varret. Per rreth t' tii gjak i madh rrodh, deeri saa ushtarët e tii e pshtuen prejë duervet t' anmikun. Lajmi i t' shituemit t' tii turbulloj Thebejanët per mos me i lanun me i thye shqimit anmiqt. Mas atii luftimit E-

paminonda diq; edhe miku i tii Pelopida kishte pasë dekë dyy vjet perpara, tuej luftue n' Thesalii kundra nji farë Aleksandrit prejë *Fereet,* qi sundote m' at dhee si nji tiran gjaksuer. Me Epaminonden e Pelopiden raa madhnija e lumnimi i Thebes, qi shkelxyen vetum per pak kohë. Mas luftimit n' Mantinea, kû si fituesat si t' fituemt duelen t' dermuem, kje vûe pagjë ndermjet t' dyy lagjevet anmike.

17. T' hupunit e liries greke.

Grekt, tuej u kacafitun nder veedi per m' u coptue e m' u grîi, u ligshtuen per mos me kênun masandej t' zott me i qindrue nji koomit tjeter, qi ju msyni prejë ânet t' veerit, prejë Maqedonijet, don me thanë Maqedonasvet, qi ne e parë nen prîsii t' Filipit t' II e mandej t' Lekës s' Madh, i dhaan fund liries greke, sikuer kaa kênë diftue perpara.

18. Shkas nder harte e ditunii t' Grekvet para K.

Shum shekuj para K. Grekt kjeen dhanë mas vjershijet e na kan lanun vepra vjersherake, qi kurr s' harrohen e sod edhe këndohen nder klasë t' shkollavet, prejë kahë ju kaa metun m' u thirrë *vepra klasike.* Kjo fjalë tash perdorohet m' nji veshtrim mâa t' hapët, pse thohet per ç' do veper ditunijet e hartit e hartueme prejë mende-hollësh.

Nder vjershtarë mâa t' vjeter âsht n' zâa Homeri per dyy vepra vjersherake, qi janë *Iliade* e *Odyssee,* N' t' paren tregon luftimet e burrnijtë e trimavet grek rreth gjytetit *Ilium* a se *Troja;* n' tjetren pershkruen ravgimet e *Odysseut (Uliksit)* tuej

kthue n' atdhee t' vet, n' ishull *Ithaka.* Mas Homerit shkelxyen, nder kohna mâa t' voona, edhe tjerë vjershtarë e sidomos n' Athenë n' kohë t' Periklit.

Grekt u dhaan edhe nder tjera degë t' dijes, si nder shtjerrtime t' holla t' mêndes, *n' filosofii,* e don permendë *Sokrati* prejë Athenet, qi u mundote me ja mushun mênden njersvet t' asajë kohë me njoftë veedin; me kto msime shkrepte mâa teper me zblue skilien e skuthnien e disaavet qi me dredhiina fjalesh e me krejnii t' ndyet u levdojshin per dijetarë, tuej u thirrë me nji êmen t' madh, *Sofista,* don me thanë dijetaar. Me msime t' veta Sokrati ngrehi mii veedi mnien e tyne, qi e paditen si mohues i hyjniivet e kje gjikue per dekë, tuej pii me dorë t'vet helmin, n' vjetë 399 para K.

Sokrati s' la shkrime, por dija e tii nxieret prejë xâasavet t' tii, qi kjeen *Ksenofoni* e *Platoni.* Mas ktyne vjen nji tjeter filosof, qi la nji êmen t'paadekshem, maqedonasi *Aristoteli,* qi leu *n' Stagira,* n' vjetë 384, por shkrimet e tija janë t' gjitha greqisht. Aristoteli kje msuesi i Lekës s' madh.

Per historii permêndet *Herodoti,* qi kje quejtun *Aati i histories;* mandej permêndet *Hyqidides.* Per dheeshkroje vjen *Eudoksi* por edhe Aristoteli, qi kje i pari per t'sprovue se dheu âsht trup brumulluer.

Edhe nder harte t' bukura, sikuer thohet, Grek kan lanë zâa t' madh, por mjerisht vetum pak vepra t' tyne i kan pshtue kohës per me mrijtun nder nee.

ВКSH

ÇMIM: Grosh 4,20

BKSH